

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

СОБОЛЬ ЮЛІЯ ОЛЕГІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри історії
України та спеціальних
галузей історичної науки
д.і.н., професор Темірова Н. Р.

«_____» _____ 2020 р.

АРХІТЕКТУРНИЙ ВИГЛЯД ВІННИЦІ У МОДЕРНУ ДОБУ

Спеціальність 032. Історія та археологія
Магістерська робота

Науковий керівник:
Бут О.М., професор кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичних наук,
д.і.н., професор

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК:

Дровозюк С.І., д.і.н., професор

Вінниця – 2020

Соболь Ю.О. Архітектурний вигляд Вінниці у модерну добу. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У роботі проаналізовано матеріали, статті та книги авторів різного часу, в основному післяреволюційних, що стосується архітектури модерної Вінниці поч. XX – 20-ті рр XX ст. Висвітлено етапи формування архітектурного обличчя Вінниці та історичний погляд на розвиток та становлення містобудування. Дослідження базується на принципах історизму, системності, наукової об'єктивності, застосовані історико-генетичний та системний методи. Особлива увага приділена працям, що детально розглядають архітектурні особливості кожного ново-збудованого будинку XX ст.

Ключові слова: Вінниця, архітектура, містобудування, модерн, Артинов.

94 с., дод. 21, Бібліограф.; 95 найм.

Sobol Yu.O. Architectural view of Vinnytsia in modern times. Specialty 032 «History and Archeology», OP «Public History». Vasyl Stus DonNU, Vinnytsia, 2020.

The paper analyzes materials, articles and books of authors of different times, mainly after the revolutionary ones, concerning the architecture of modern Vinnytsia post office. XX - 20's of XX century. The stage of formation of the architectural image of Vinnytsia and the historical view on the development and formation of the city are highlighted. The study is based on the principles of historicity, systematics, scientific objectivity, applied historical-genetic and systemic methods. Features attention is paid to the hearing, which examines in detail the architectural features of each newly built building of the XX century.

Key words: Vinnytsia, architecture, urban planning, modernism, Artinov.

94 p., add 21, Bibliography: 95 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Стан вивчення проблеми	7
1.2 Характеристика джерел	9
1.3 Методологічні засади дослідження	14
РОЗДІЛ 2 ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ ВІННИЦІ	17
2.1 Короткий опис розвитку архітектурного містобудування від заснування Вінниці до появи стилю модерн.....	17
2.2 Витоки стилю модерн.....	28
РОЗДІЛ 3 ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ МОДЕРНУ НА ФОНІ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ ВІННИЦІ	39
3.1 Соціальний та культурний стан Вінниці наприкінці XVIII ст. – початок XX ст.....	39
3.2 Народження та зеніт модерну на території Вінниці - 1900-1910 рр.....	48
РОЗДІЛ 4 МОДЕРНІЗМ В АРХІТЕКТУРІ ВІННИЦІ.....	58
4.1 Початок невідворотних змін та закінчення ери панування модернізму в архітектурі Вінниці - 1911-1918 рр.....	58
4.2 Григорій Артинов – батько модерну архітектури Вінниці.....	68
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність: Культура Вінниці є складовою української культури, тому вона має як загальноукраїнські риси, так певні особливості, характерні виключно для цього міста, що розвивалося, відчуючи на собі різні інокультурні впливи – польські, російські тощо. Дослідження Вінницької культури досить важливе для подальшого розгляду проблеми історичного розвитку міста. Актуальність цієї проблематики зумовлюється її недостатньою вивченістю. Також на сучасному етапі з'явився доступ до раніше прихованих матеріалів, проблематика архітектури виявила значний попит на її дослідження новими істориками та краєзнавцями, в результаті чого формуються нові погляди і теорії з приводу містобудування. Варто зазначити, що поширення інтернаціонального туризму є важливим аспектом у розвитку та дослідженні даної теми, адже історія містобудування – це невід'ємна частина історії міста Вінниці.

Об'єкт: У зв'язку з науково – технічним прогресом, розвитком та досвідом архітекторів, появою нових матеріалів, з'являється новий стиль – модерн, який зайняв своє поважне місце в архітектурі та містобудуванні всіх європейських міст наприкінці XIX століття. Європейська культура в свою чергу мала значний вплив на українське суспільство через історичні особливості місцезнаходження українських земель. Як результат стиль модерн не оминув і нашу маленьку Батьківщину – місто Вінниця, тому розглянуто особливості містобудування та архітектури стилю модерн в межах даного міста.

Предмет - процес розвитку архітектури Вінниці в межах панування стилю модерн від 70 -х рр XIX ст. до поч. XX ст. та від 1900 р. по 1919 р, так як розвиток стилю модерн відбувався у два етапи, за допомогою яких ми можемо відслідкувати зміни у містобудуванні, способах та методах забудови.

Метою даної роботи є дослідження культури міста Вінниці протягом 1900 – 1919 рр., а саме розгляд архітектури та особливостей містобудування.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати наступні завдання:

- проаналізувати існуючу наукову літературу з проблеми та наявні історичні джерела;
- охарактеризувати історичні передумови формування міського простору Вінниці,
- проаналізувати соціально – економічний розвиток міста 1900 – 1919 рр.
- звернути увагу на особливості містобудування у період, що досліджується;
- детально розглянути архітектуру міста 1900 – 1919 рр., виявити зміну побудови в монументальній історії Вінниці;
- приділити увагу найвидатнішим архітекторам того часу, що зробили значний внесок в історію рідного краю.

Хронологічними рамками роботи є в основному з 1900 по 1919 рр., звернення уваги саме на цей період часу зумовлено тим, що Г.Г. Артинов стає головним архітектором Вінниці і починається час швидкої забудови міста, що залишив за собою невід’ємну пам’ять всього місцевого населення. За кінцеву межу взято рік смерті Г.Г. Артинова, закінчення його панування на лавах архітекторів, а отже і занепад активного містобудування.

Територіальні межі для обговорення культури охоплюють територію міста Вінниці станом з 1900 – по 1919 рр., виділено окремі райони міста для детальнішого огляду.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в детальному та чіткому розгляді даної теми, виділення особливих аспектів розвитку архітектури Вінниці наприкінці XIX ст. - поч. XX ст., згрупування основних тез, що в сукупності дадуть повне та чітке розуміння про будівництво на території міста. Наукова новизна впливає з об’єкта, мети та завдання самого дослідження. Також варто зазначити, що в роботі виділено особливі

аспекти розвитку містобудування та архітектури, виділені особливості промислово – житлового будівництва.

Науково-практична значущість полягає в тому, що зібрана та досліджена інформація може бути використана для поглиблення знань з теми «Архітектурний вигляд Вінниці у модерну добу», також використання матеріалів у навчальних курсах з історії України, краєзнавства, в студіях засобів масової інформації.

Апробація результатів дослідження здійснена на щорічній традиційній весняній конференції Донецького Національного Університету ім. Василя Стуса - «Травневі студії», яка відбулась 24 квітня 2020 року. В межах науково – дослідної теми історії України і спеціальних галузей історичних наук «Історія України в контексті: всесвітньої історії і актуальні проблеми дослідження». Реєстраційний номер – 0112Y005446 (науковий керівник – Бут О.М.).

Структура магістерської роботи зумовлена її метою та науковими завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (00 найменування). Обсяг основного тексту магістерської роботи 93 сторінки, з яких на основний текст припадає 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

Вивчення процесу формування української народностильової архітектури початку ХХ ст. виявляє величезне прогресивне значення творчих зв'язків і взаємовпливів архітектури різних народів та їх митців, що в значній мірі позбавляло пошуки української архітектури національної замкнутості і вводило їх у широке коло явищ культури загальноросійського та європейського звучання. Інтернаціональні прояви в українській народностильовій архітектурі займають значне і поважне місце, вони сприяли підвищенню рівня вітчизняного зодчества і посилювали його значення у загальному процесі творення архітектури поч. ХХ століття. [87]

Особливу увагу варто приділити перлині Поділля - місту Вінниці. Саме на прикладі розвитку містобудування Вінниці можна прослідкувати розвиток, головні риси модерну, визначальні особливості, що притаманні архітектурі того часу.

Наявні джерела, що стосуються даної теми можна поділити за хронологічним принципом:

- 1) Загальний огляд розвитку містобудування на теренах Вінниці
- 2) Поява стилю модерн та його особливості
- 3) Модернізм на теренах міста Вінниці.

Архітектура існує з давніх давен, скільки є людина стільки і потреба в домівках, житлах або ж великих суспільних будинках. Місто починається з людини. Ще з часів заснування міста з'являються перші забудови, на жаль, не залишилось автентичних документів, спогадів та будівель початку розквіту Вінниці, але завдяки видатним історикам-дослідникам, ми можемо дати доволі розгорнуту відповідь на споконвічні питання: хто побудував, де, коли, за яких обставин та навіщо. Зарубіжний литовський архітектор,

інженер, доктор технічних наук Олександр Бируля доклав немало зусиль над створенням своєї фундаментальної праці «Архітектурна історія Вінниці» [7], де чітко дотримуючись хронології подій, описав розвиток архітектурної Вінниці від її заснування, до поч. 20 ст.. Також варто приділити увагу доробкам Сергія Царенка, Володимира Козюка та їх фотоальбому, «Вінниця :погляд у минуле» [83], на сторінках якого є не лише фотографії, але і точна, історично - важлива інформація про історичний шлях міста Вінниці, вінницького суспільства та, звичайно, архітектура, від замкових забудов до сучасних модернових будівель.

«Вінниця у спогадах» [13] - видання, що вийшло друком у три томному варіанті, є описом соціально – економічного розвитку Вінниці 19 – поч. 20 ст., також варто зазначити велику кількість видатних праць з історії архітектури таких як Снежина І., Малаков Д., Єсюнін С., Добринська Л., що багато часу приділили знаходженню достовірної інформації за декілька століть забудов Вінниці.

Останнім часом, в умовах активних містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень Вінниці, надзвичайно гостро постало питання дослідження, реставрації та реконструкції історичного центру з метою збереження культурної спадщини. Крім того, ставлення до національного надбання сьогодні набуло важливого суспільно-політичного значення. Проте пріоритетні завдання в галузі охорони історичної міської забудови вимагають чіткого визначення факторів, що вплинули на її створення, правильного розуміння морфологічних особливостей та точної стильової ідентифікації будівель та споруд. Тому виникла потреба виявити та узагальнити стильові риси, визначити етапи розвитку архітектури зі зверненням уваги до кращих зразків зодчества міста Вінниці початку ХХ століття. [73]

Модерн як архітектурний стиль виник ще у 20 столітті в Європі, його визначальними особливостями є поєднання нових ідей зі вже відомими досягненнями. Модернізм це про натуралістичність та витонченість форм. Абсолютно завершеною композицією в стилі модерн роблять динаміка та

зручність планування. Якщо звертатись до літературного надбання з цього приводу, то варто відзначити зарубіжних дослідників, таких як: Ann Sussman & Katie Chen. «What Neuroscience Says About Modern Architecture Approach» [91], що в своїй статті дали повне та всеосяжне розуміння зародження та становлення архітектурного стилю – модерн. А от Jurgen Tietz на сторінках своєї праці «The story of architecture of the 20th century» [94], розповідає про видатних архітекторів модерну, їх величні будівлі спроектовані та побудовані під впливом стандартів того часу, показує наскільки змінювались та удосконалювались форми будинків, наскільки змінювались і самі архітектори, як вони удосконалювали свої вміння та навички, щоб втілити свої найшаленіші задуми в реальність.

Що стосується появи стилю модерн на теренах міста Вінниці, то цей факт в широкому форматі досліджується й досі, Байлема Д., Денисова Л. за допомогою архівних джерел та збережених документів, написали чималу кількість статей у місцеві газети, і, звичайно ж, вийшли друком їх авторські книги з історії нової модерної Вінниці [3; 34].

1.2 Характеристика джерел

Загальна характеристика етапу початку дослідження розвитку архітектури міста Вінниці. У 20 столітті українська культура потерпала від нестачі історичного матеріалу, збереглося дуже мало достовірної літератури того часу, яка б дала всеосяжне або ж часткове розуміння стану проблеми забудови Вінниці, розвитку містобудування та появи нових архітектурних об'єктів. На жаль, Україна не входить в перелік країн Західної Європи та Росії, де протягом чверті століття видавались фундаментальні праці та доробки з модерної історії України.

Джерельну базу дослідження складають такі групи джерел.

Законодавчі акти. Беручи до уваги архітектурну історичну будівлю, було досліджено шлях її побудови та становлення, використання її у суспільстві, тому немало важливим законодавчим актом є «Закон України про містобудування», «Закон про архітектурну діяльність», також основним законом в сфері діяльності історика з огляду на архітектурну спадщину є «Закон про охорону культурної спадщини», - основний закон, що регулює та встановлює певні правила, обмеження, а головне недоторканість та внесення суттєвих змін, що є недопустимими та можуть нанести незмінну шкоду зовнішньому вигляду, в результаті чого будівля втратить частково або повністю функцію або ж зовнішній вигляд з огляду на історію її побудови. Зміни можливі лише в разі реконструкції, але згідно правил дотримання історизму будівлі.

Статистичні джерела – це в основному перелік історичних надбань, будівель, що перебувають на обліку держави, як предмет культурної спадщини та є невід’ємною частиною суспільного надбання. На державному обліку пам’яток архітектури та містобудування рахується 121 об’єкт, з них 11 вважаються загальнодержавними або ж республіканськими за постановою Уряду, 110 – місцевого значення за рішенням місцевої влади, також два об’єкти рекомендовані віднести на облік до загальнодержавного значення. Пам’ятки розташовні у різних частинах міста, районах П’ятничани, Пирогово, Старе місто, Замостя. Памятки загальнодержавного значення, а також рекомендовані до прийняття за даною категорією, складають 5 історико – архітектурних комплексів: Єзуїтський монастир (17- 18 ст., вул.Соборна,17), Домініканський монстир (17 – 18 ст., вул.Соборна,23), Свято – Миколаївська церква з дзвіницею (1746 р., вул.Маяковського,6), Монастир капуцинів – францисканців (18 – 20 ст., вул.Соборна,12-14), Садиба у П’ятничанах (18 – 19, 20 ст., вул.Мічуріна,32).

Діловодна документація включає весь перелік архітектури Вінниці до середини 20 ст., подано в січні 1998 р. як державний реєстр пам’яток

містобудування і архітектури України для Всеукраїнського науково – методичного та дослідно – інформаційного центру архітектурної спадщини. Також до діловодної документації варто віднести матеріали архіву, що було розглянуто в якості історичного джерела, адже збереглось досить багато справ з приводу побудови міської, приватної будівель, церкви, державних установ. З матеріалів діловодства можна дізнатись все до найменших дрібниць, що стосується будівництва, а саме кошториси, плани, макети майбутньої будувлі, хто був головним архітектором, хто відповідав за будівництво безпосередньо, а також суперечки, що виникли по ходу розробки будівлі, які залишились в результаті листування.

Методичні рекомендації. Під час роботи над джерельною базою було використано методичні рекомендації з приводу послідовності викладення інформації, в хронологічному порядку подачі історичних архітектурних забудов, як це зробив Асєєв Ю.С., Вечерський В.В. у своїй праці «Історія української архітектури» [20]. Вперше в історії України фундаментально висвітлено багатовіковий розвиток української архітектури. Системно викладено формування будівельної діяльності людини від найдавніших часів, становлення й розквіт архітектури Київської Русі, стильові, типологічні й конструктивні особливості монументального зодчества в наступні історичні епохи. Визначено характерні типи й естетичні засади народного будівництва. Виконана із залученням численних архівних джерел та з урахуванням досліджень багатьох поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців. Досить яскраво висвітлено еволюцію перетворення архітектури, навіть на території міста Вінниці.

Періодичні видання, що склали немалий відсоток розглянутих джерел, адже в них матеріал поданий таким чином «тут і зараз», або навпаки розгляд минулого через призму сучасності. Якщо брати до уваги невеличкі, але змістовні статті за темою розвитку архітектури межах Вінниці, то доцільно було б згадати Єсюніна С.М. та його монографію «Міста Подільської губернії в кінці XIX – на поч. XX ст.». [16] У статті прослідковується

динаміка зростання й особливості розвитку архітектурно-планувальних схем міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Визначні чинники, які впливали на вказані процеси, зокрема, розвиток і зміщення транспортних комунікацій, зміна адміністративного статусу міст тощо. «Історико-містобудівні дослідження: Вінниця, Васильків, Горлівка, Ізмаїл» - ця наукова монографія вийшла за редакцією Вечерського В.О. [22] та присвячена історико-містобудівним дослідженням українських міст, а саме - розробленню науково-проектної документації, яка включає історико-архітектурні опорні плани, визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток, визначення меж та режимів використання територій історичних ареалів. Тут узагальнений досвід Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень щодо розроблення такої науково-проектної документації по містах Василькову Київської області, Ізмаїлу Одеської області, Вінниці, Горлівці Донецької області. Результатами зазначених досліджень є забезпеченість кожного з цих чотирьох міст повним комплектом науково-проектної документації, спрямованої на збереження нерухомої культурної спадщини. Відтак ця монографія може бути методичним орієнтиром при розробленні такої документації по інших історичних містах.

Із мемуарної літератури варто зазначити Приходько В. К. «Під сонцем Поділля». Спогади відомого земського діяча – подолянина Віктора Кіндратовича Приходька знайомлять читача з розвитком українського громадсько-політичного і культурного життя на Поділлі у 1907-1920 рр. Автором яскраво змальовані успіхи і невдачі українського національного руху, описано провідних політичних діячів епохи.

Речові джерела з обраної теми для нас є самі історичні будівлі, що наявні та збереглись до наших днів, адже вони були споглянуті самотійно, проведений порівняльний аналіз забудов різного періоду, відслідковані зміни в методах побудови, стильові удосконалення з часом ставали

різноманітнішими. Також оцінена робота різних архітекторів, не лише головного архітектора Вінниці Г.Г.Артинова.

Інтернет-ресурси є номінальною, але неменш важливою складовою частиною джерельної бази, було використано сайт Вінницької обласної бібліотеки ім. К.А.Тімірязєва, де за основу містобудування Вінниці з 14- по 19 ст. було взято працю Бирулі О. «Нарис історії містобудування Вінниці від заснування до кінця 1920-х років» [6]. Чимало його сторінок присвячено архітектурним пам'яткам міста. Бируля мав на меті перш за все бути за провідника при ознайомленні з будинками міста Вінниці. Архітектуру треба розглядати обов'язково лише на історичному тлі, як наслідок економічних взаємовідносин. З другого боку, кожний окремий будинок є невід'ємна частина міста, як єдиного організму, що розвивається на певному терені, як комплекс будинків, що виникають на протязі багатьох років. Тому автор вважає за своє завдання дати нарис архітектурної історії міста, розглядаючи зміну класів, що його будували, з'ясовуючи поступовий зріст міста на його терені, зміну окремих стилів та конструкцій будинків, поширення будівель, що складають теперішній вигляд міста. Також при детальному дослідженні становлення та розвитку стилю модерн, були розглянуті статті з інтернет-ресурсу «Вікіпедія».

Історіографія другої половини ХХ ст. налічує значну кількість науковотеоретичних робіт українських науковців . У дослідженні також опрацьовано наукові праці в галузі теорії містобудування українських і російських науковців та праці, присвячені історії і теорії архітектурних стилів. Проте, незважаючи на значний інтерес до культурної спадщини Поділля у цей період, дослідження архітектури Вінниці мали фрагментарний характер . Встановлено, що на сучасному етапі українськими науковцями визначено нові теоретико-методологічні підходи до охорони об'єктів культурної спадщини . Також значна частка досліджень присвячена питанням розвитку планувально-просторової організації історичних міст і стильових спрямувань архітектури . Сьогодні історіографія досліджень

Вінниччини налічує значну кількість наукових робіт історико-краєзнавчого характеру. Проте основою теоретичної бази дослідження є праці, присвячені власне архітектурі Вінниці.

1.3 Методологічні засади дослідження

Особливу увагу варто приділити методологічним засадам дослідження, що були використані при написанні роботи з даної теми. Визначити основні методологічні підходи, що якнайкраще дозволили розкрити зміст модерну як стильового напрямку в архітектурі, та дати відповідь на основні питання, та як: де з'явився жанр культури – модерн, що сприяло його розвитку, хто вважається батьком модерністської течії, також прослідкувати розвиток модерну на території України, а саме в місті Вінниці, на прикладі робіт тогочасного головного архітектора Вінниці Григорія Артинова.

Перший основний підхід це – культурний, архітектура є невід'ємною частиною суспільства в який би час воно не існувало. Вона дає всеосяжне розуміння соціально – економічного стану міста та відображає його розвиток. Використання системного підходу дало нам змогу розглядати кожну будівлю та архітектурну спадщину в сукупності зв'язків, тобто як елемент цілої системи. Немало важливим можна вважати ціннісний підхід, за допомогою його принципів, ми можемо визначити для себе важливість та значення архітектурних забудов в даному розглянутому модерновому стилі.

Задля детального досліджу та поглибленої роботи з представленої теми було взято за основу використання таких принципів: історичний, порівняльний аналіз та об'єктивності. Принцип історизму взятий до уваги, тому що об'єкти даної теми потрібно розглядати в межах їх виникнення та обставин, що вже існували до їх появи. На прикладі однієї побудови: її

потрібно розглядати як предмет в просторі та сукупності взаємозв'язків з навколишнім середовищем.

Немало важливим принципом став порівняльний аналіз, за допомогою якого було встановлено різницю між різними архітектурними стилями та розвиток архітектури та різновид технік побудови саме в стилі модерн.

Задіяний нами принцип об'єктивності дав змогу критично поставитись до проблеми та її вирішення, розглянути архітектуру та містобудування зі всіх сторін, простежити архітектурні витoki Вінниці з самого її заснування, аж до появи на теренах міста стилю модерн, а також поглибити дослідження та як наслідок знання архітектури модернізму.

Для проведення дослідницької роботи з даної теми використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Беручи до уваги загальнонаукові методи варто виділити з них такі:

- Аналіз та синтез – дав нам змогу детальніше дослідити джерела та літературу з теми, а також подивитись на архітектурний об'єкт як на окрему цілу частину плеяди містобудування Вінниці.
- Логічний метод – використаний з метою порівняння архітектури модерну від початкового її стану та заснування в Європі, аж до приходу архітектурного стилю на терени України, а саме міста Вінниці.
- Метод систематизації – допоміг упорядкувати зібраний матеріал, розділити його на групи, задля кращого та доцільнішого розуміння проблеми та знаходження шляхів вирішення. У результаті чого було виявлено особливості архітектури модерну даного хронологічного періоду.
- Аналогія – цінний метод для дослідження відмінності або ж схожості між різними архітектурними об'єктами одного й того самого періоду, що дає нам змогу зробити висновок про різницю розвитку між європейським модерном та безпосередньо українським на прикладі міста Вінниці.

За основу поглибленого дослідження проблеми взято історичні методи, з яких варто виділити:

Порівняльно – історичний метод. Використання цього методу дало нам змогу шляхом порівняння встановити відмінність та схожість між історичними об’єктами архітектури, що розглядаються.

Історико – типологічний метод сприяв виділенню стадій розвитку архітектурного містобудування Вінниці, появи нового погляду на вивчення та розгляд докладніше архітектурного стилю модерн.

Метод історіографічного аналізу. Даний метод при його застосуванні дав можливість детальніше взяти до уваги та оцінити праці дослідників, істориків, а також архітекторів, що мають обґрунтовані праці, які стосуються теми.

Вище описані методи дали нам міцний фундамент для розуміння, надання оцінки ситуації та проблемі теми, але наведені міждисциплінарні методи грають особливу роль в дослідженні.

Метод контент-аналізу використаний для розгляду матеріалу, що немає конкретної системи, та не відноситься до жодної з груп, але має важливе значення для дослідження, тому що дає можливість для визначення ролі та функції об’єктів, що розглянуті в даній темі.

Міждисциплінарний статистичний метод став нам у нагоді з точки зору обробки джерельної бази, що постійно змінюється або ж поповнюється. Описовий метод, було застосовано в роботі для того, щоб виділити особливості архітектури та містобудування з огляду модерного стилю на території міста Вінниці.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ ВІННИЦІ

2.1 Короткий опис розвитку архітектурного містобудування від заснування Вінниці до появи стилю модерн

Град Вінниця — центр розселення в річищі українського етногенезу. (царенко козюк). Вінниця простяглась на обох берегах річки Південного Бугу. На території, яку займає сучасна Вінниця, люди оселялися з давніх часів. Під час розкопок на староміській Замковій горі археологічною експедицією НАН України у 2005 році було виявлено рештки будівель сер. 13 – поч. 14 ст. Співставлення археологічних даних дозволило дослідникам говорити про існування міста-центру. [13]

Як зазначено в джерелах, заснування Вінниці пов'язане з ім'ям племінника князя Ольгерда Федора Коріатовича. У 1363 році він заклав дерев'яну фортецю на високій кручі. [53] Вінницький замок збудували Коріатовичі близько 50–70 р.р. XIV століття на Старому Місті над р.Богом. Замок стояв на неприступній прикрій скелястій горі. Майже двісті років будинки замку були єдиними великими будинками міста; замок був осередком, що навколо нього купчилися маленькі глинодерев'яні та дерев'яні хати небагатьох мешканців міста. Грунтовні, муровані будівлі, що були б фортецями проти нападів татар, були не під силу бідному населенню. Але ж хати такі робилися маленькі та неґрунтовні, щоб їх не було шкода. Стіни замку були такої конструкції, що чинила добрий опір проти гарматних ядер: між двома стінками зовнішньою з дубового дерева, з лозового обмашеного глиною плоту було насипано щільно землі. 1580 року татари підчас нападу на Вінницю спалили замок дощенту. Більш на цьому місці його не поновляли, але ж до початку XIX ст. можна було бачити руїни на замковій горі. Як бачимо з вище наведеного опису, спорудження замку являють собою типове для тої доби укріплене місто з дерева та землі. З кінцем старого замку закінчується середньовічна історія дерев'яного міста. [7]

Розташування Вінниці на перехресті торгівельних шляхів того часу – до Чорноморського побережжя, Волощини та Туреччини, Західної Європи – було важливою підставою для її економічного розвитку. [62]

Кожна доба будує свої власні архітектурні твори. У їхньому стилі відбиваються ідеї та обличчя тих клас , що їх утворювали. Зміна архітектурних стилів відповідає зміні панівних клас. Щоб зрозуміти це, треба поширити розуміння архітектури. Неможна називати архітектурою лише мистецтво прикрашувати чоло будинків; таке міщанське розуміння не задовольняло вже й буржуазну художню критику. Архітектура разом з іншими галузями мистецтва є надбудова над виробничими взаємовідносинами доби, але ж між усіма мистецтвами архітектура міститься, так би мовити, в найнижчому поверсі цієї надбудови, найближче до техніки та економіки. Тому економічні потреби класів, ступінь її техніки найближче та безпосередніше виявляються в її будівлях та спорудженнях. У зв'язку з цим кожне архітектурне явище можна розглядати обов'язково лише на тлі економічних взаємовідносин доби; архітектурна історія тісно зв'язана з історією панівних класів. У кожному архітектурному творі слід розглядати такі складові частини – план, конструкцію та зовнішнє оформлення. Для кожної доби всі ці частини є цілком характерні. [13]

В освоєнні теренів Вінниці 15 ст. визначальними постали такі тенденції: продовження застосування принципів давньоруського дерев'яного зодчества, з їх адаптацією до умов та вимог вогнепального бою; відмова від тривких капітальних, вартісних споруд, хіба крім замкових, оскільки будівлі гинули від татарських набігів, і поліпшення периферійної поліцентричної структури осередку з місцевими осадами, схованими в глибині протоміської тканини, подалі від шляхів. 1552 р. у місті налічувалось близько 400 будинків та дворів, а також понад 60 позаміських садіб, працювали 2 водяні млини та 42 корчми. [79]

У люстрації 1552 р. привертає увагу запис, що засвідчує наявність позамісь-ких садиб, зокрема, особливих «дворців», принаймні однієї осади — значного поліцентричного господарства (Кмитичів). Вірогідно, це були давні родові маєтності або служилі держання. Можливо, за наявності складної й великої господарської зони навколо головних укріплень міста, наявності позаміських осад — порівняно багатих «дворців», останні разом із власними елементами укріплень мали входити до розгалуженої системи фортифікацій, підземних оборонних хідників та схованок, міських сторожових застав тощо. [12]

Що стосується 16 ст. будівельні технології західних європейців спиралися на муровані конструкції, що також не були традиційними для багатого на деревину Побожжя. Крім того, за тих часів основним фактором нового містоутворення в Україні все-таки залишався оборонний, а в старих центрах чинники функціональні та демографічні тільки набували значення містоутворюючих. Валент-Олександр Калиновський після 1604 р. побудував новий замок на штучному острові Кемпа, а близько 1610–11 рр. сприяв єзуїтському «місійному домові», який згодом перетворився на колегіум. Разом із спорудами монастиря домініканців (закладені близько 1624 р.) єзуїтський заклад став головною новоміською фортифікацією. Цей комплекс був першим мурованим архітектурним витвором Вінниці, що дістав красномовну назву «Мури» (Додатки. Фото 1) і зберігся, за суттєвих втрат, до нашого часу. [79]

Єзуїтський колегіум (Додатки. Фото 2) являє зразок архітектури пізнього ренесансу класичного спрямування. Західний портал колегіуму, що на сучасній площі Тараса Шевченка, стилістично є витвором цієї ж епохи, в якому відбилися також і риси раннього або «єзуїтського» бароко. [75]

Записки вчителя 1832 року малюють Мури в такому вигляді: Гімназія з „уездным" та „приходским" училищем містяться в мурованих будинках, оточених мурованою стіною; при них є незакінчена велика церква (що погоріла 1778 року); чотири двори та три садки; в цих будинках розташовано

помешкання десяти учителів. Коли ці будинки було призначено під гімназію, тоді коштами казни зроблено деякі ремонти, але ж до цього часу їх потрібно на велику суму з приводу страшенного запущення будинків".

1832 року в Мурах було відкрито Вінницьку гімназію, але ж її в 1847 році перенесено до Білої Церкви. Під час існування цієї гімназії будинки Мурів теж не ремонтувалися. „Облуплені стіни, розбиті віконні шибки, напівзруйновані подвірні будинки, бруд, нечистота, в незакінченому костьолі містяться директорські свині" — так пише учитель гімназії в сорокових роках про вигляд Мурів. 1855 року, під час Севастопільської кампанії місто ремонтувало Мури під військовий шпиталь. Руйнування величезних будинків в той час іде швидким темпом. Сумна епоха царату за Миколи I та Олександра II відбивається на житті міста та будинках. (1919 р. у головному корпусі Мурів засновано історичний музей, бібліотеку, яку реорганізовано у Вінницьку Філію бібліотеки ВУАН, що зайняла 12 кімнат на верхньому поверсі під книгозбірню з понад 100.000 книжок. У нижчому поверсі будинку міститься тепер окружний архів.) [7]. На противагу чоловічому кляштору, у 1635 році відкрився другий православний монастир – жіночий Благовіщенський. [17]

Щодо окремих класів суспільства, то відокремлені від іншого населення та загального культурного життя, євреї Єрусалимки замкнулися в своєму внутрішньому житті, купчилися родина коло родини в злиднях, не змінюючи нічого в побуті цілі століття.

У місті Вінниця єврейські оселі розташувалися вздовж правого берега Буга нижче Капуцинського та Єзуїтського кляшторів. Перші будинки виникли між Першотравневою вул. та Бугом, а помалу після скасування православного чоловічого монастиря єврейські оселі посунулися вверх, майже до стін Капуцинського кляштора. [7]

Зараз, розглядаючи теперішні будинки Єрусалимки, (Додатки. Фото 3) можна з деякою певністю віднести найдавніші з них на початок XVIII. ст. Не маючи певних рис архітектури, складаючись з одноманітних

найпростіших конструкцій, будинки Єрусалимки з великими труднощами можна віднести до якоїсь доби.

Першою характерною рисою Єрусалимки є величезне безладдя планування й нагромадження будинків один коло одного, не даючи іноді навіть проходів між ними; розташовані були будинки не вважаючи на сторони світу, не предбачаючи вулиці на площі. Кожен будував собі хату як йому подобалося та де йому подобалося. Сила добудовок та прибоків до основного будинку за пізніших часів, ремонт та перероблення окремих частин будинків протягом багатьох десятиліть а різноманітність матеріалів утворюють мальовничий рябий вигляд, в якому лише досвідчене око відокремлює історичні нашарування. Тепер стародавні будинки на Єрусалимці стоять островами, що між ними виникли будинки пізнішої доби XIX ст. [13]

Основною конструкцією стародавніх будинків Єрусалимки є дерев'яна рублена чи дилевана стіна, що обмашена з обох боків глиною з соломною, себто конструкція, що вживається й тепер селянами. Будинок будувався на одну сім'ю з 1 – 2 кімнати, поступово сім'я збільшувалась, нове покоління будувало собі прибоки, поки вистачало місця. [42]

Ця епоха, драматично нова й трагічна, була ознаменована кардинальною зміною, точніше – деформацією усіх ланок та факторів містобудування і фрмування середовища поселень. Адже змінилась політична ситуація, зазнала втручань етнокультурна основа, прийшли нові соціально - економічні відносини. По суті, відбулось зіткнення й протиставлення західної та східної традицій державотворчих національно – культурних і, не останньою чергою, містобудівних. Додатковим підґрунтям протиставленню і його зразком слугувало запровадження магдебурзького права у 1640 році. Необхідно зазначити, що в парцелярії (розплануванні ділянок) Нового міста відобразилось властиве для польського містобудування кін. 16 – першої пол. 18ст. виділення ділянок під городи поряд з будівлями. Тому в правобережній Вінниці, особливо після Руїни,

виникли перш за все поліфункціональні садиби, що загалом сприяло адаптації українців та полонізованих мешканців у цьому середовищі. [12]

Після отримання містом магдебурзького права, починається активна розбудова території. Недалеко від Мурів, по іншу сторону вулиці Леніна височів на пагорбі видатний за сучасної декорації лекторію будівлі третього Вінницького католицького монастиря, який займав колись значну територію. Початок будівництва кляштору св. Франциска датується 1744 р.. Побудований в формі тринефної базиліки: гострий трикутний фронтон високо піднятого середнього нефа з круглим вікном, лучкове вікно без лиштви між ледь помітних, кутових лопаток. Таким був строгий, скромний декор храму. Адже за статутом ордена, не можна було пишно прикрашати костел. Одна маленька мальовнича башточка з витонченою цибулькою над точеними колонками, так звана сигнатурка, поміщена на високому даху, над вівтарем, служила яскравим втіленням життєрадісного стилю бароко. Монастирі були одночасно орендарями, великими землевласниками, банкірами, навчальними та релігійними закладами, нарешті - фортецями. Багатогранність їх функцій характеризують і так звані "юридики" - великі ділянки міської території, що належали монастирям, які встановлювали для міщан, чиї будинки стояли на юридиках, свої закони. [30]

Щоб закінчити розмову про будівництво православних церков тої доби, зупинімося на цікавому архітектурному зразку – Миколаївської церкви, (Додатки. Фото 4) що стоїть тепер на Старому Місті, її збудували близько 1726 р. ті українські міщани, що їх витискав з міста торговельний капітал. Витриманий західньо-український стиль варто розглянути ближче. Невеличка церква має дерев'яні стіни з брусів зрубом лапу без останку; весь будинок конструктивно має виразно відокремлені 3 частинки, відповідно до трьох внутрішніх приміщень вирабинці (притвор), середню частину – саму церкву та вівтар. Над кожною з них підіймається чотирикутна (з обрізаними кутами) башта, вкрита дахом, над яким підноситься підбанник (барабан) такої самої форми, вкритий банею. Весь будинок оперезаний піддашком, що

підтримується дерев'яними стовпиками та дає змогу ховатися від дощу круг всієї церкви. Рублені стіни видно тільки під піддашком. Вище стіни обшиті прямовисно дошками. Такий план розташування приміщень, як і конструкція, яскраво свідчить про походження архітектури цієї церкви від селянської хати. Не менш цікава дзвіниця, що стоїть окремо. Чотири муровані стовпи підтримують дерев'яну рублену обшиту дошками дзвіницю чотирикутної форми; між стовпами теж заборка брусами. Дзвіниця з церквою є непорушне ціле – пам'ятник стародавньої української архітектури заможного селянства та близьких до нього клас. [7].

Також варто згадати церкву св. Юрія, відома ще як Георгіївська, (Додатки. Фото 5) побудована в 1726 році, на жаль, не збереглась до нашого часу. Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована на передмісті Вінниці, що називалося Старі Хутори. Пам'ятка досить архаїчна за структурою і архітектурними формами, а за пропорційним ладом близька до волинських храмів. Усі три зруби квадратні в плані. Нава дещо вища за вівтар і бабинець. Вона увінчана однозаломним верхом у вигляді восьмигранної зрізаної піраміди з ліхтарем і маківкою. Вівтар і бабинець завершені досить високими чотиригранними пірамідальними верхами з глухими ліхтарями. Церкву оперізувало низеньке опасання на стовпчиках. У 19 ст. до вівтаря з півдня прибудували паламарню, а до бабинця західний притвор. Стіни були ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою. [35]

Окрім цього були побудовані: костел 1760 року, спочатку він був дерев'яний, потім перебудований в цегляний, прикрашений дзвіницею. Основний фасад виконаний в стилі бароко, В інтер'єрі збереглися фрагменти настінного живопису 18 ст., на другий поверх ведуть дерев'яні сходи, під будівлею знаходиться крипта. Згодом за побудовою костелу, заклали фундамент келій і вже 1765 р, з'явилась цегляна будівля, п-подібної форми, фасади виконані також в стилі бароко. [83]

В історичних документах того часу згадується також і про підземні ходи, якими були з'єднані Мури та кляштор капучинів. Центром міста був, як

тоді велося, ринок, посеред якого стояла ратуша, а обабіч неї двома рядами купчилися дерев'яні єврейські крамниці так званої Єрусалимки, в районі нинішнього кінотеатру «Росія». За даними, які відносяться до 1794 р, межі Єрусалимки були досить великими. В центрі Єрусалимки стояла синагога, котра одночасно слугувала і школою. [12]

За описом ілюстрацій 1765-1789 рр. Вінницький замок являв собою невеличке укріплення чотирикутної форми. До нього вів дерев'яний міст. В'їжджали на замкове подвір'я через браму, зроблену з дубових колодок. На подвір'ї проти брами розташовувалась клуня, а при самій брамі – дерев'яна кордєргардія для замкової варти. Праворуч брами - будинок губернатора замку, дерев'яний та покритий соломною. Мурованою була тільки скарбниця та льох під нею, де тримали особливо небезпечних злочинців. Перший цегляний житловий будинок 18 ст. проіснував до 1962 р. і був знесений при будівництві будинку пошти та телеграфу по вулиці Соборній. [53]

Протягом 16 – 18 ст. у Вінниці склалося два способи освоєння території, дві основні містобудівні форми: староміська – результат розвитку давнього «города» з орієнтирною композицією забудови і новоміська – результат створення ринкового майдану та головних вулиць і монастирів Нового міста засобами щільної, лінійно орієнтованої забудови, зокрема єврейського містечка – Єрусалимки. Кожна з цих містобудівних форм відзначається властивою об'ємно – просторовою структурою та об'єктами спадщини, що потребують вивчення та збереження. [13]

Засоби класицизму, що розповсюдились в Польщі другої половині 18 ст., на той час не знайшли відображення в архітектурі державних міст — центрів Брацлавського воєводства. Яскравим підтвердженням політичного протиставлення магнатського впливу розвитку міст було застосування засобів нової класичної архітектури в забудові маєтків, як-от П'ятничанського. До спорудження або завершення суворого класичного палацу Грохольських із регулярним парком у приміських вінницьких П'ятничанах (1752–81 рр.) (Додатки. Фото 6) був причетний, вірогідно,

Доменіко Мерліні, архітектор Речі Посполитої (з 1773 р.). Примітним на той час явищем поєднання соціально-економічного анахронізму з вишуканістю нової архітектури стала П'ятничанська садиба. Близько 1831 р. в цьому помісті паркобудівничим Діонісієм Мак-Клером був закладений новий, пейзажний або «англійський», парк, а також дещо реконструйовано припалацову частину регулярного парку . [83]

Романтичні засоби декоративного садівництва й архітектури палаців ставали популярні серед старої аристократії, віддзеркалюючи своєрідний декаданс у панівних колах, що належали до загиблої Речі Посполитої та розпочали службу царатові. Але в архітектурі міст царської провінції романтизм довго не знаходив культурного й економічного підґрунтя. [5]

На цей час як свідчить опис плану Вінниці 1795 р., місто «простирается на две, шириной на полторы, окружностью на пять верст, разделяется на две части – старый и новый город. Жителей в нем обоего пола до 3242. В городе 896 строений, в т.ч. и каменных. Первое строение суть в бывшем иезуитском монастыре, в котором находится кафедральный костел, гимназия и флигели для жилища учителей. Второе – в доминиканском кляшторе. Третье – в капуцинском кляшторе и при оном сад, обнесен каменною оградой. Церквей греко – униатских деревянных три, еврейский синагог две. Река Буг течением своим разделяет новый город от старого, чрез реку сделана плотина, на которой мельниц мучных три, четвертая медная молотовая машина. [12]

Наприкінці 18 ст. у місті було лише 5 мурованих будинків, а разом з дерев'яними – 839. З початку 19 ст. нове місто поступово забудовується, розсуваючи свої межі все далі і далі від Мурів. З'являється чимало цегляних будинків на кам'яних фундаментах. Використовувався місцевий граніт, що виходив на поверхню на берегах Бугу. [62]

У формуванні архітектурного вигляду міста впродовж сторіч не останню роль відігравали площі, які були вузловими пунктами вуличної системи та розпланувальними ядрами функціональних зон міста. Але в

розглядуваний період місце площі в містобудівній системі дещо змінилося: капіталістичному місту площа виявилась майже непотрібною. [53]

Громадське життя буржуа було більш пасивним за сільського мешканця, воно сповідувало задоволення більше особистих інтересів. Тому центр ваги архітектурної діяльності переноситься на будівельну ділянку й комфортне помешкання. А для військової муштри й урочистих парадів, які часто влаштовувалися у провінційних містах, цілком підходили плаці на околицях поселень. Так само відживали свій вік ринкові площі – замість відкритих базарів, де активність торгівлі залежала від пори року та погоди, споруджували ряди торгових крамниць. З містобудівної практики майже зникають колись великі соборні площі. Відкритий простір для ритуальних обходів у престольні свята звужується до мінімуму [84].

Поштовхом до впорядкування забудови за принципами класицизму та початком управління містобудівним розвитком Вінниці варто вважати перший генеральний план нашого міста, розроблення якого датоване 1839 р. [12].

У своїх спогадах український краєзнавець Омікрон, який побував у Вінниці в 30-тих рр 19ст. пише: «Повторно скупчені заїжджі двори, вкриті черепицею і соломою, вулиці криві, запаскуджені гноєм і падлом, здавалось, розраховані скоріше для сполучення людей і напівзруйновані халупи без дворів і огорожі безладно розкидані по околиці, всюди сморід і нечистоти справили на мене гнітюче враження» [12].

Незважаючи на генеральний план, виконаний відповідно естетичний спрямованості петербурзького класицизму, місто на довгий час зберігає риси містобудівної культури пізнього середньовіччя: мальовничість, тісний зв'язок плану, і забудови з ландшафтом. Тільки наприкінці 19 ст. у тихому напівсонному провінційному містечку починають один за одним відкриватися промислові підприємства [53].

Ще один вид споруд нового типу, які на початку в кінці 19 ст. масово з'явилися в подільських містах – це фінансові установи та банки. Зовні ці споруди виражали капітальність, ніби втілюючи надійність і гарантованість збереження фінансів. У другій половині XIX ст. все ще будували традиційні гостинні двори та торгові ряди. Зокрема, у Вінниці наприкінці 1870-х років був зведений гостинний двір. Прогрес у архітектурі торговельних споруд полягав у прагненні забезпечити якнайкращі умови для продавця й покупця, перенести операції, що здійснювалися просто неба, під дах. Тому на зміну відкритим торговельним рядам приходять великі крамниці. Найбільш поширеними залишались одиничні заклади у вигляді крамниць, розміщених у перших поверхах громадських і житлових будинків [51].

Архітектуру міста 80–90-х рр. 19 ст. характеризує широка палітра будівельних засобів та стилізацій, притаманних класичному зодчеству. Протягом 19 ст. і особливо в 90-ті рр. активізується видобуток будівельного граніту в колишніх середньовічних замчищах, перетворених спритними підприємцями на каменярні, — це доповнило вінницький ринок будматеріалів та виробів, на якому вже традиційними стали місцева цегла та черепиця [84].

Поряд із ордерними композиціями та тинькувальним декором у Вінниці розповсюджується так званий «цегляний стиль», що поєднував пластичні досягнення популярних стилізацій. Саме із застосуванням художньої виразності цегляних мурувань у 1881–85 рр. у приміській садибі Вишня (нині в міському мікрорайоні Пирогово) (Додатки. Фото 7) будується винятковий за культурним значенням та функцією об'єкт — комплекс церкви-усипальниці М.І. Пирогова, в храмовій крипті якого було встановлено саркофаг з набальзамованим тілом великого вченого-хірурга. Комплекс, що тепер є частиною Національного музею-садиби, проектував академік архітектор Сичугов В.І. [58].

У 1885–90 рр. на землях військового відомства (тепер в межах Замостянського району міста) також у «цегляному стилі», з використанням історичних елементів та архітекtonіки неоренесансу, архітектор Пруссак К.К. будує казарми 47-го піхотного полку та двох артилерійських парків; за проектом Зайцева М.Д. в тому ж стилі будуються казарми артилерійської бригади (1889–91 рр.) [74].

В центральній частині міста цегляні будинки з фасадними композиціями виникають на Поштовій вулиці та в прилеглих кварталах у 1890-ті рр. Згодом «обличчя» головної вулиці формували, в основному, фасади або тиньковані, або в новій силікатній цеглі, яку почали виготовляти та завозити з кінця століття. Офіційним стилем вважався «верноподданнический» -неоросійський, в якому домінували форми давньоруської та візантійської архітектури. Своєрідними Вінницькими символами останнього десятиліття 19 ст. стали будівля Реального училища (закінчено 1891 р., архітектор Чекмарьов М.І.) та видатний комплекс Округової психіатричної лікарні на 1000 місць [46].

2.2 Витоки стилю модерн

Наприкінці XIX ст. Європі виникає новий напрям в мистецтві, та, зокрема, в архітектурі — модерн. Як стверджує один критик, модернізм розвинувся з бунту романтизму проти наслідків промислової революції та буржуазних цінностей: «Основним мотивом модернізму, стверджує Графф, була критика буржуазного суспільного устрою XIX століття та його світогляду модерністів, несучи факел романтизму» [2].

У той час, як Дж. М. Тернер (1775–1851), один з найбільших пейзажистів 19 століття, був членом романтичного руху, як «піонер у вивченні світла, кольору та атмосфери», він «передбачив французьких

імпресіоністів» і, отже, модернізм, «у руйнуванні традиційних формул репрезентації; [хоча] на відміну від них, він вважав, що його твори завжди повинні виражати значні історичні, міфологічні, літературні чи інші оповідні теми» [63].

Як сталася архітектура модерну? Як ми так швидко еволюціювали від архітектури, яка мала орнамент та деталі, до будівель, які часто були порожніми та позбавленими деталей? Чому зовнішній вигляд будівель настільки різко змінився на початку 20 століття? Історія стверджує, що модернізм був ідеалістичним імпульсом, що з'явився з фізичних, моральних та духовних уламків Першої світової війни. Незважаючи на те, що на роботі були й інші фактори, це пояснення, хоча, безсумнівно, правдиве, свідчить про неповну картину [91].

Модерн (від французького - новий, сучасний) - стиль в європейському американському мистецтві (переважно в архітектурі та декоративно-прикладному мистецтві), виник у кінці 19 - на початку 20 століття. У різних державах він відомий як "нове мистецтво" (Art Nouveau - у Великобританії), "Югенд-стиль" (Jugendstil - у Німеччині), стиль Сецесіона (Secessionsstil - в Австрії).[63]

Модерн виникає як один з видів неоромантичного протесту проти антиестетичності буржуазного стилю життя. Модерн протиставляє електизму 19 століття єдність, органічність та свободу розвитку стилізованих природних форм. Модерну в образотворчому мистецтві властиві естетика символізму з відтінками містики, спроба передати драматизм особистості в суспільстві. Графіці притаманні витонченість ліній та динамізм композиції. Характерними ж рисами модернізму в архітектурі є асиметрія планів та експресивність композиції, використання параболи у віконних та дверних отворах, металічних карнизах і огороженнях.

Зразкам в стилі модерну характерні пишність декоративної символічної орнаментики і скульптури (художнє використання металу, бетону та кераміки, фактури та кольору матеріалів) [37].

Перша третина XX ст. - спроба почати новий етап в розвитку архітектури. Своєрідним містком між декоративно насиченим історизмом в його останній фазі і майбутнім конструктивізмом став модерн, який теж еволюціонував від складного до простого. Поруч з модерном продовжують жити ретроспективні тенденції, але зодчі звертаються вже до ранніх фаз розвитку історичних стилів, в чому й полягала принципова відмінність, наприклад, неоренесансу початку XX ст., від неоренесансу кінця XIX ст. і таке інше. Одночасно спостерігалось прагнення поєднати принципи модерну з формами, які вживались у минулі часи, внаслідок чого з'явилися так звані модернізовані класика, ампір, готика тощо [2].

Основними школами модерну були бельгійська школа Ектора Орта та віденська Отто Вагнера, які мали світовий вплив. Також існувало декілька локальних шкіл, які мали обмежене поширення. В Західній Україні, як складовій частині Австро-Угорської імперії переважала архітектура віденського сецесіону (на місцевому діалекті для стилю використовувалась назва "сецесія"), але у частині королівства Угорщина (ніні Закарпатська область) спільно з тим набув поширення угорський модерн. В частині України, що була підпорядкована Російській імперії були популярні як бельгійська школа, так і віденський сецесіон, причому останній набув більшого поширення ближче до 1910-х років [2].

В останні роки кілька авторів та лікарів описали батька модернізму Ле Корбюзьє (1887-1965), швейцарсько-французького архітектора, як аутиста. Письменники, такі як критик та психіатр Ентоні Данієлс та біограф Ніколас Фокс Вебер, дійшли висновку, що швейцарсько-французький архітектор відповідав діагностичним критеріям розладу аутичного спектру (АСД). Вони зафіксували його порушення соціальних комунікацій, повторювану поведінку, ненормальні фіксації (включаючи захоплення конкретним) та очевидну відсутність інтересу до інших. "Попри всю свою геніальність, Ле Корбюзьє залишався абсолютно нечутливим до певних аспектів людського існування", - пише Вебер у "Ле Корбюзьє: Життя" (Knopf, 2008). «Його

гаряча віра у власний спосіб бачити, засліпила його перед бажанням людей зберегти те, що їм найбільше подобається (включаючи традиційні будівлі) у своєму повсякденному житті [91].

Відстеження очей людей з аутизмом може допомогти нам зрозуміти, чому Ле Корбюзьє залишався сліпим для поглядів інших - він буквально не міг нормально обробляти зорові подразники. І діагноз аутизму може також допомогти нам краще зрозуміти, чому його архітектура вийшла такою, якою вона була. Це досить важливо. Конструкції Ле Корбюзьє є ймовірною відповіддю на його нетиповий мозок; він прагнув обмежити стимуляцію, борючись, щоб заспокоїти мозок. [91]

Модерна архітектура виникає з початком 20 століття. Її виникненню сприяв розвиток використання в будівництві бетону, металу та їх поєднанню — залізобетону. Початковий модернізм базувався на принципі «форма прямує за функцією», тобто результат дизайну повинен служити меті споруди [37].

Першим будинком побудованим в стилі модерн, вважається Дім Тасселя, який знаходиться у Брюсселі. Спроектував його засновник модерна, бельгійський архітектор Віктор Орта в 1893-1894 роках для вченого та професора Еміля Тасселя [64].

Дім Тасселя – це невелика чотириповерхова споруда, яка виходить на червону лінію забудови торцевим фасадом, втиснута між сусідніми будівлями. Тут Орта відмовився від ордерного рішення. (Додатки. Фото 8) Правда, фасад будівлі зберігає симетрію. Над входом, на рівні другого і третього поверхів, архітектор центрує будівлю великим еркером, над яким міститься балкон. Праворуч і ліворуч від центральної осі розташовуються вузькі вікна. Виступаючий еркер органічно злитий зі стіною, він як би виростає з неї. Велике вікно еркера має металеві палітурки. Але ще більш новаторським було внутрішнє рішення особняка. Він будується швидше вгору, ніж по горизонталі. Тут немає поздовжньої або коридорної системи. Головну роль грають сходи, які ведуть вгору, стаючи чи не найбільш

парадним елементом інтер'єру. Усередині Орта використовує тонкі металеві колони [41].

Ганс Пельциг був ще одним помітним архітектором-експресіоністом. У 1919 році він побудував Großes Schauspielhaus, величезний театр у Берліні, який містив п'ять тисяч глядачів для театрального імпресаріо Макса Рейнхардта. Він мав витягнуті форми, як сталагміти, що звисають з його велетенського купола, і вогні на масивних колонах у його фойє. Він також побудував будівлю IG Farben, величезну корпоративну штаб-квартиру, тепер головну будівлю університету Гете у Франкфурті [94].

У Російській імперії тривалий час модерн був стилем барських будинків, фонові забудова зводилась, як і раніше у стилі історизму або взагалі без ознак стилю. Перші будинки у стилі модерн з'явилися приблизно у 1901 році і це були виключно коштовні споруди. Ситуація щодо бюджетних споруд змінюється наприкінці 1900-х років, але історизм до кінця не втратив своїх позицій у бюджетній архітектурі [2].

Якість архітектури у Російській імперії продовжувала залишатися низькою, темпи будівництва були високими, а кількість талановитих архітекторів невелика, у більшості міст як Російської так і Австро-Угорської імперії працювало один - два місцевих архітектори, які виконували багато замовлень. Лише такі міста як Одеса, Харків, Київ, Львів мали власні архітектурні школи і велику кількість митців. Однак у Києві серед домовласників не склалася традиція високомистецького будівництва - як і у провінції, будинки не штукатурились, що приводило до скудності художніх засобів. Серед маси київських архітекторів та інженерів виділялись Кобелев, Зекцер, Брадтман, Альошин, проекти яких досягали європейського рівня. Одним з перших і найкращих будинків у Києві був власний будинок Городецького В.В., що відрізняється великою кількістю монументальної скульптури з бетону. Але подалі Городецький виконував проекти у стилі історизму і це єдина його споруда у стилі модерну високого рівня виконання. Проекти архітектора Кобелева О.В., які збагатили велику кількість

залізничних станцій не лише на Київщині, але й у інших губерніях. Також якісна архітектура існувала і на південному узбережжю Криму, де працювало декілька талановитих архітекторів, у тому числі і столичних [2].

Щодо території України за часів панування стилю модерн, то тут творили такі архітектори – інженери як Олексій Бекетов, Адольф Мінкус, Григорій Артинов, Адам Генріх, Василь Кричевський, Тадеуш Обмінський, Іван Левинський.

У Одесі був скопійований фасад будинку у Флорідсдорфі (арх. фон Діц), по типу робіт учнів Віденської школи, у Чернівцях проект відділення ощадної каси виконав безпосередньо учень Вагнера Губерт Гесснер, що є єдиним відомим зразком сецесіону в Україні від архітектора столичного рівня. Також у Чернівцях віденське бюро "Фельнер і Гельмер" спорудило за повторно проектом повторного застосування міський театр [2].

Стиль модерн відзначається особливостями, окремі з яких є спільними для декоративного модерну різних країн. Так, в декоративному модерні присутня тема природи (раціоналістичний модерн застосовує її значно менше, в основному в стилізованому вигляді), втілена і в силуетах будинків, і в декоративному оздобленні деталей, і в орнаентах. Природні мотиви в школах модерну різних країн представлені двома основними різновидами: стилізоване зображення і натуралістичне зображення. Стилiзоване зображення природних мотивів не передбачає буквального копіювання рослин, квітів, листя, морських істот, натомість вони зображаються узагальнено, у вигляді певного стилізованого спрощеного символу, в якому, втім, інтуїтивно вгадується конкретний об'єкт. Найяскравішими прикладами стилізованого зображення природи як символу є будівлі Антоніо Гауді у Барселоні–Каса Батльо, Каса Міла, парк Гуель. Дах Каса Батльо з башточкою із хрестом – не буквально зображення битви святого Георгія – покровителя Каталонії – з драконом, а символ цієї ключової події християнства – породжує у кожного глядача свої аналогії і дозволяє по своєму домислювати зображення [49].

Модернізм поєднав безліч стилів, які часто переплітаються між собою. Одні з найвідоміших це : функціоналізм, кубізм, конструктивізм, експресіонізм, ар деко та багато інших. Часто модернізм називають і самостійним архітектурним стилем [64].

Львів став майданчиком для сміливих модерністичних проєктів. Львівські архітектори надихнулись напрямом, який набрав популярності в «Новій Європі». Архітектори відмовились від пишних сецесійних проєктів і почали будувати в простих геометричних формах. Найбільше будівель у Львові в стилі функціоналізму, але також будували і в інших модерністичних стилях. Львівський модернізм мав власні унікальні риси, через вкраплення етнічних мотивів та оригінальних дизайнерських рішень львівських архітекторів. Модерністичні споруди Львова мали особливі види тиньків та рустування (елементи декорування в модернізмі), які не можливо побачити на подібних будинках європейських міст. Навіть всесвітній стиль ар деко мав тут свої етнічні особливості і називався ще “кришталковим стилем”, або “східногалицьким бароко”[63].

На принципах модернізму ґрунтується вся світова сучасна архітектура, а Львів – одне з тих європейських міст, яке зберегло ідеальні приклади архітектурного модернізму. Унікальним є те, що архітектура Львова хоч і ввібрала в себе всі риси цього напрямку, все ж уникнула тотальної монументалізації житлових та громадських споруд, які масово будувались в інших європейських містах. Тому Львів в контексті модерністичної архітектури можна сміливо вважати чи не найгуманнішим з європейських міст [64].

До знакових рис стилю належать шестикутні вікна (а також прямокутні великі і напів-коло), такої ж форми портали, вальмові (шатрові), наметові з заломленням дахи, башти, лоджеві фронтони, трицентрові арки, піддашки, кручені колонки, кольорова майоліка, мансарди і псевдо-мансарди, орнамент – рослинний і геометричний, барокові мотиви. Першим будинком в новому стилі став будинок Полтавського земства – роботи геніального архітектора

Василя Кричевського. Цей будинок, 1904 року побудови – нині Краєзнавчий музей Полтави, досі є своєрідною іконою стилю – настільки він досконалий як з фасаду, так і в середині [87].

Так склалося історично, що стиль модерн за радянської доби оцінювався майже виключно негативно, а його об'єкти не досліджувалися і не популяризувались у пресі і наукових виданнях. Згодом, на початку 1990-х років, збільшилась кількість публікацій, присвячених модерну, однак лише поодинокі видання стосувались модерну в Україні [90].

На відміну від країн Західної Європи і навіть Росії, де протягом останніх десятиліть було видано багато ґрунтовних наукових, науково-популярних і популярних видань з історії модерну [92], в Україні і досі об'єкти модерну, особливо в Харкові, Одесі, містах Криму залишаються недостатньо дослідженими і систематизованими, відсутні архівні креслення багатьох об'єктів, втрачені первісні розпланування і інтер'єри. З усіх шкіл модерну в Україні найдослідженішою є західна школа з центром у Львові [50].

До того ж, об'єкти львівського модерну зберігають більшу автентичність порівняно з об'єктами київського, харківського, одеського модерну, які зазнали значних перепланувань і перебудов, що призвело до помітних змін у їх зовнішньому вигляді. Враховуючи швидкий процес втрати ідентичності об'єктами модерну, особливо центральної, східної і південної шкіл, виникає потреба збереження існуючих об'єктів модерну України, їх фахової реставрації і популяризації у туристичному бізнесі [49].

Школи модерну України тяжіли до натуралізму в зображенні теми природи. В західній школі з центром у Львові це визначалось традиціями австро-угорської сецесії, в інших школах – становленням модерну на місцевому ґрунті, без європейського філософського контексту, який такі архітектори, як Гауді або Шехтель вкладали в свій об'єкт. Архітектори шкіл модерну України орієнтували свої будинки передусім на масового глядача і не прагнули перетворювати їх на елітарні об'єкти. Значною мірою це

пояснюється ще і тим, що найвідоміші будівлі модерну в Україні – це не приватні особняки, а прибуткове житло, що диктувало свої вимоги під час проектування і будівництва [50].

Певний натуралізм у зображенні природи в архітектурі модерну України не зменшує її естетичної вартості, натомість надає національної своєрідності. У фітоморфному декорі модерну України присутні не лише елементи модерну, а й елементи, притаманні еклектиці та народному мистецтву, тому він відзначається певним “народним колоритом”. У фітоморфному орнаменті в інтер’єрах зустрічаються розетки з гірлянд і вінків на стелях, декоративні вставки і орнаменти із зображенням волошок, ірисів, маків, китиць горобини, українських соняхів, троянд, лавровоголиста, ромашок, а також фантастичного “древа життя” з квітами і плодами [49].

Найвідомішим об’єктом Київської школи модерну є вже згаданий нами вище “Будинок з химерами” (Додатки. Фото 9) що знаходиться в місті Києві на вул.Банковій, 10 – власний будинок архітектора Городецького В., розташований на високому пагорбі. Цей об’єкт унікальний тим, що архітектор поєднав в ньому дві функції – житла власника і прибуткового житла підвищеної комфортності. Архітектор прагнув створити певну “візитну картку” свого будинку, який відображав би його особистість і захоплення полюванням. Результатом його натхнення став справжній “будинок-звіринище”, який пробуджував у пересічних городян мрії про далеку і таємничу Африку. Втім, крім екзотичних тварин і плазунів, фасади “Будинку з химерами” прикрашають і суто українські природні істоти і рослини. На даху розташовані кілька великих жаб серед листя і квіток латаття, а на кутах даху розміщені скульптури дівчат з рибальськими сітками і великі вусаті риби. До речі, в процесі будівництва В.Городецький змінив наметові завершення, передбачені проектом, на характерні для експресивного (скульптурного) модерну численні цементні скульптури на даху [49].

Характерні риси українського архітектурного стилю модерн, на початку XX ст. виявилися у вирішенні дахів, які були переважно високої чотирисхилої форми і нагадували обриси дахів народних хат. Ця тема дістала багатоваріантне розв'язання, йдучи від простого до ускладненого і експресивно загостреного. Баштоподібні виступи також нерідко увінчували пірамідальні дахи, іноді із заломами або грушоподібними банями, навіть з маківками. Часом застосовували трапеційної форми фронтони або ж трикутні щипці біля коньків даху. В багатьох випадках будинки набували активного і романтичного за характером силуету, що виділяло їх серед оточуючої забудови. Прообрази класичної народної хати, дзвіниці чи дерев'яної церкви діставали іноді механічне відтворення або ж оновлення, переробку та розвиток архітектурних форм, але завжди так, що зв'язок з першоджерелом не втрачався, завдяки цьому форми ставали символічними знаками, що підкреслювали приналежність будівлі до українського архітектурного стилю. Цегляні стіни часто мали натуральний колір кераміки або, якщо їх тинькували, то за традицією білили. В їх композиції переважали простінки над проймами. Останні мали прямокутні або закруглені чи гранчасті форми. Трапецієподібні віконні та дверні пройми набули значення найбільш характерних знакових проявів розглядуваного стилю. Декоративні прикраси на фасадах мали вигляд керамічних вставок з узагальненими, переважно геометричними або більш натуралістичними за характером кольоровими орнаментами, побудованими на поєднанні квітів і птахів, елементів геральдики, які в окремих випадках переростали в складні мальовничі панно [86].

Природні мотиви стали основною темою модерну різних країн, а різноманітність втілення їх в архітектурі є свідченням варіантності цього стилю. Приналежність об'єктів модерну до символічного або натуралістичного способу зображення природи є доказом оригінальності будівель, об'єднаних спільною назвою “стиль модерн”. Найбільшого поширення в Європі зазнав фітоморфний декор із натуралістичним

зображенням рослин і дерев. Об'єкти шкіл модерну в Україні хоча і зазнали зовнішніх впливів, однак формувались на місцевому ґрунті і тому характеризуються національною своєрідністю. Поряд з різноманітним фітоморфним декором в школах модерну України широко застосовувався зооморфний декор, переважно на фасадах. Серед об'єктів модерну в Україні є такі, які відповідали західноєвропейським традиціям, такі, в яких втілені народні традиції, і "авторські" об'єкти, які не відповідали канонам європейського модерну і відзначалися своєрідністю і експресією [49].

Узагальнюючи вищеназвані фактори появи та виникнення стилю модерн, можна сказати, що це було не випадкове явище, а цілком закономірне. Розвиток суспільства, зміна настроїв та понять, винайдення нових технологій забудови, поява нових матеріалів, все це зробило свій вагомий внесок у зміну стильової течії, не лише в розглянутій вище архітектурі, а й в мистецтві загалом. Я вважаю, що навіть хвороба видатного архітектора Ле Корбюзьє це не випадковість, адже якби не він та його особливе положення, до якого можна віднести: набридливе та погане ставлення до всього старого, людство не отримало, як результат, чудовий, цікавий, неоднозначний стильовий напрям – модерн.

РОЗДІЛ 3. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ МОДЕРНУ НА ФОНІ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ ВІННИЦІ

3.1 Соціальний та культурний стан Вінниці кін. 18 – поч. 20 ст

«Винница очень хорошенький, уютный городок, живописно расположенный на холмистых берегах красивой реки – Южный Буг, - удивительное сочетание культуры захолустья одновременно. Рядом с целыми старосветскими усадьбами в садах и огородах посреди города – театр, который смело можно перенести в любую столицу, шестиэтажная гостиница с лифтом, электричеством, трамвай, водопровод, прекрасные парные извозчики. И тут же боковые улочки и переулки, заросшие травой, мирно разгуливающие поросята, куры и цыплята. Окрестности очень красивые, много старинных польских и украинских поместий, монастырей и хуторов» [8].

Перетворення українських «городів» у «міста», а «граждан» у «міщан» відомий вітчизняний науковець Яковлів А. пов'язував із запозиченням містами Великого князівства Литовського німецького (магдебурзького) права. Від середини 14 ст. формується новий тип українських міст, який характеризується перетворенням їх у господарські й адміністративно-оборонні центри із зачатками власного самоврядування. Топографічну структуру цього типу міст визначали укріплені замки-фортеці, оточені ремісничо-торговими пригородами і хліборобськими поселеннями. На зміну оборонним містам-фортецям (*munitiones* і *castra*) дедалі частіше приходять людні й багаті *civitates*. Магдебурзьке право надавало певним містам статус «упривілейованих» (самоврядних) [13].

На розвиток економіки правобережних міст другій пол. 18 ст. мали вплив розширення внутрішнього ринку, зародження капіталістичних відносин у Польщі та зв'язки з Лівобережною Україною і містом Києвом. Саме в цей період у Вінниці швидко розвивається гуральництво, броварництво, виникають мануфактури. Внаслідок цього Вінниця 50-60-х рр.

18 ст. перетворюється на значний торговельно - ремісничий центр Брацлавщини. В 1737 р. Вінницю вперше було зв'язано поштою з м. Радомом у Польщі. На кінець 70-х р вона перетворюється на адміністративний осередок усіх пошт пд. Правобережжя [39].

Перша аптека була відкрита у 1780-х рр. лікарем Марком Шепселем. У 1810- х рр. відкриває аптеку за патентом Подільської лікарняної упави Франц Валлек. Уже в 80-90 –х рр. 18 ст. при домініканському монастирі діяв шпиталь. З літопису Вінницької гімназії за 1800 р є такі достовірні спогади: «Цього року довше тривали морози, ніж у пам'ятному 1788 р., деякі з них були сильнішими, знаходили людей і звірів замерзлими. Зима видавалася ще лютішою зявдяки вітрам, які переносили сніг, засипали дороги. Коли ж кінець їх до наступної пори року наближався, вкотре потім дуже густо загострювалась хвороба, звана мешканцями краю – грипа...В днях останніх травня, по кількох досить теплих днях недалеко міста Вінниці випав надзвичайної величини град. Очевидці запевняли, що був величиною з гусячі яйця, багато овець покалічив, багато забив, навіть кількох людей, котрих буря застала в полі, скалічив...» [12].

У другій пол. 18 ст. місто стало також значним центром кустарної промисловості. Відбувся ріст товарно - грошових відносин, втягування Вінниці в ринкові зв'язки. Центром економічного життя був ринок, посеред якого стояла ратуша, а біля неї купчилися дерев'яні єврейські крамниці [7].

80-ті рр. 18 ст. ознаменувались послабленням феодального гніту внаслідок повстання народних мас Правобережної України за возз'єднання українських земель в складі Росії, які мали назву «Коліївщина». Намагаючись врятуватися від народного гніту, шляхта Брацлавського воєводства на сеймику 1750 р. зажадала від вінницького старости Калиновського Л., щоб він укріпив м. Вінницю палісадом з міцними брамами та звелів їх замикати на ніч, а для оборони воєводства утворив озброєну міліцію. Повстання було придушено за допомогою російського уряду [83].

Приблизно в другій чверті 18 ст. межі міста значно розширились, за міським валом, на узліссі Чорного лісу, виникає Нове місто, або Завалля. На пд.-зх, над берегом Бугу, виникає передмістя Садки, яке часто згадується в актах 40-х рр. 18 ст. На лівобережжі Бугу, крім старого міста з передмістям Слобідкою Дубицького в Чорному лісі, над рікою Вінничкою, у 18 ст існували Старі Хутори. У другій пол. 18 ст. напроти замку, над Бугом, виникає нове містечко Юзефпіль, але в 80-90-х рр.. його називали Забужжям. В описі вінницького старости 1782 р. вперше зустрічаємо згадку про слободу Тяжилів, що виникла над річкою Тяжилів [85].

У 18 ст. у місті та на Заваллі було три церкви, перетворені на початку століття на уніатські: церква Кузьми і Дем'яна, при якій працювала братська школа, церква при жіночому василіанському монастирі та церква Покрови, яка згоріла в 1788 р. На Старому місті в 1746р. було збудовану церкву св. Миколи в західноукраїнському стилі [83].

Вінниця на рубежі 18 – 19 ст. була значним містом Правобережної України, в якому початково розмістили Брацлавське намісництво (до 1797р., хоча відповідні адміністративні будівлі були лише розпочаті). В етнокультурному плані Вінниця не відрізнялась від більшості міст і містечок Поділля, де наприкінці 18 ст. 79% населення складали корінні національності (до таких зараховували українців та молдован); при цьому саме Вінниця залишалась одним з польських осередків, а також одним з традиційних міст розселення євреїв, стосовно яких царський уряд з 1796 р. встановив «смугу осілості» (в основному, на Правобережній Україні). Разом із жорстокою політикою царату щодо стримування польського культурного впливу, інші політичні заходи все –таки сприяли консолідації як громадських так і містобудівних зусиль міста: шляхом запровадження «Городового положення» з формально рівними правами усіх мешканців – власників нерухомості, членів цехів і гільдій незалежно від національності та віросповідання (1797 р.; в новій редакції «Городовое положение»-1880 р.);

шляхом уніфікації адмініструю – статусу міста як повітового (з 1795 р.), у складі новоутвореної Подільської губернії (1796 р.) [74].

Останньої чверті 18 ст., внаслідок зростання продуктивних сил та пожвавлення торгівлі, на Брацлавщині прискорюється перехід до капіталістичного способу виробництва, зароджується капіталістична мануфактура, а одночасно з цим невпинно зростає місто. У Вінниці разом з передмістя в 1767 році був 531 будинок, в 1782 році їх налічувалося вже 610, а в 1789 р. – 740. Отже, у Вінниці в той час нараховувалося близько 3700 жителів, і вона належала до найбільших міст Правобережної України [61].

Про економічне піднесення міста свідчить також перетворення його в 80- х рр. 18 ст. на значний медичний осередок Правобережної України. Так, коли 1724 р. тут працював лише один цирульник, то в 40 – х рр., крім цирульника, Вінниця мала одного лікаря. У 80-х роках у місті було вже чимало цирульників, практикували 3 лікарі, функціонувало також 2 аптеки [53].

В останній чверті 19 ст. почався перехід до капіталістичного способу виробництва. У Вінниці про це свідчить, зокрема, поява в 70- х рр. «мідно – ливарного молотового млина» та поєднання торговельно – промислової діяльності вінницьких міщан з товарним сільським господарством. В 1790 р, внаслідок перемоги міщан над феодалами, місто отримало автономію та визначенні привілеєм 1640 р торговельно – промислові і земельні права. Влада в місті переходила до магістрату на чолі з війтом. Магістрат складався з трьох органів – ради, лави(суду) та гміни [53].

В 19 ст. в період визвольного руху в російській імперії розвиток Вінниці відбувався дуже повільно. Місто в цей час ще було тісно пов'язане з сільським господарством. Подільський губернатор у своєму звіті в 1832 р. вказував, що «живущие в городах мещане – хрестияне суть не что иное как, земледельцы». За даними 1860 р., ремісники і робітники становили 11% населення міста. Робітникам доводилося працювати по 13 - 14 годин на добу, заробітна ж плата була дуже низькою [9].

В першій пол 19 ст. у Вінниці переважала кустарна промисловість, були кравецькі, шевські, ковальські та інші майстерні, а також невеличкі підприємства, що переробляли сільськогосподарську продукцію. У місті існувало кілька дрібних промислових підприємств. Більш інтенсивно розвивалася у Вінниці торгівля, особливо роздрібна. В 1854 р. у місті нараховувалось 136 крамниць, 2 трактира і 35 шинків. Часто відбувалися у Вінниці ярмарки. Населення на цей час становило 10280 чоловік, в тому числі міщан- 6606, кіпців 804, цехових – 866. За національним складом воно розподілялося так: українців – 51.7%, євреїв – 35.5%, поляків – 8.4%, інших – 4.6% [10].

У 1830 р. у Польщі спалахнуло нове народне повстання. Воно було спрямоване проти царського самодержавства і швидко поширилось на Правобережну Україну. У Вінниці також почалися заворушення. Повстання було придушено [83].

В цілому зовнішній вигляд міста та його впорядкування були дуже непривабливими. Деякі ж частини міста у цей час взагалі деградують. Так, Старе місто зовсім втрачає міський вигляд і перетворюється на звичайне село. Отже, в кінці 18 ст. – перша пол. 19 ст. Вінниця розвивається повільно. Головними причинами, що гальмували розвиток міста, були кріпосництво та реакційна політика російського царизму [83].

В середині 19 ст., саме 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про скасування кріпосного права. На зміну кріпосницькій Росії прийшла Росія капіталістична. Після реформи більш інтенсивно розвивається місто, зростає населення. Після реформи набуває розвитку фабрично – заводська промисловість, роль кустарних майстерень у Вінниці весь час падає. Набула поширення цукрова промисловість, за кількістю цукрових заводів і виробленої ними продукції Вінниця займала перше місце в Росії [88].

Значним фактором, що дав поштовх до економічного розвитку міста, було спорудження залізниці, яке почалося в травні 1866 р. З 1871 р., коли

Києво – Балтську залізницю було здано в експлуатацію, Вінниця опинилась на одній з найважливіших залізничних артерій країни, що з'єднувала Одесу з Москвою, Києвом та іншими великими містами. З Вінниці вивозили продукти харчової промисловості. Будівництво залізниці викликало даліше зростання Вінниці. Заселяється район біля вокзалу. Тут будуються складські приміщення, основні підприємства міста [7].

В цей час досить швидко збільшується населення міста, відкриваються нові промислові підприємства, а питома вага робітничого населення значно випереджає загальне його зростання. Так, якщо у 1872 р. населення Вінниці становило 18780 жителів, то у 1902 р. – 35078 чоловік, виросла також кількість робітників на підприємствах [11].

Щодо зростання міста, то напередодні реформи 1861 р. Вінниця займала площу приблизно в 880 десятилин. Зовні місто мало убогий вигляд, вулиці були криві, вузькі, не мали твердого покриття, зовсім не освітлювались, забруднені сміттям, яке викидали просто на вулицю. Антисанітарні умови призводили до частих епідемічних захворювань [52].

Після скасування кріпаччини Вінниця досить інтенсивно забудовується. В 1870 р. тут нараховується 1606 будинків, з них 85 мурованих. Переважним типом житлового будинку була селянська дерев'яно – валькована хата. В центрі міста споруджували будинки з дерева, каменю або цегли з залізним дахом. Високі ціни на землю, а значить, і маленькі присадибні ділянки призвели до того, що більшість вулиць Вінниці виявились забудованими маленькими будинками, скупченими один біля одного. Кожний власник будував так, як йому хотілося, не дотримуючись якогось певного плану або стилю, притримуючись в основному старих традицій. Навіть на центральних вулицях переважали хаотично скупчені житлові будинки, заїжджі двори з широкими брамами. Оббитими залізом, крамниці, шинки, кустарні майстерні. Фасади будинків прикрашались без всякої системи і смаку спотвореними елементами старих стилів ренесансу і бароко [36].

З 90-х років забудову міста почали частково планувати. Так, були сплановані вулиці на Замості, зокрема, сучасні проспект Коцюбинського, вул. Ворошилова та інші, які являють собою прямі та широкі магістралі. Проміжні вулиці та провулки теж планувалися. Але про ансамбль вулиць і особливо будинків ніхто не думав. Кожен власник будинку будував житло на свій смак і розсуд. Прикрашували будинки лише з фасадів, які виходили на вулицю, задні ж та бокові стіни і двори були дуже непривабливими [47].

Період з кінця 19 ст. до початку імпералістичної війни характеризувався швидкими темпами будівництва у Вінниці. З'явилися всі найкращі будинки, що залишились з дореволюційного часу. Тоді ж було споруджено водогін, електростанцію, прокладено трамвайну колію, впорядковано чимало вулиць. В кінці 19 ст. і на початку 20 ст. у Вінниці поселяється чимало рантьє – відставних військових, чиновників та поміщиків, які продали свої маєтки. Це викликало нову хвилю індивідуального будівництва. З кінця 19 ст. переважним типом житла заможних вінничан став особняк, оточений садком, з відступом на 3 – 10 метрів від вулиці [88].

Спочатку особняки будували з червоної цегли. Своім оздобленням вони мало чим відрізнялись від староміщанських будинків 60-80 рр. Згодом оформлення фасадів стає більш складним. Двоповерхові будинки мали балкони з залізними ґратами. Намагаючись не відставати від великої буржуазії, міщани – рантьє почали споруджувати житлові будинки з дорогої білої цегли, як це робили тоді в країнах Західної Європи [88].

Вулиці міста в першій пол. 19 ст. не мали твердого покриття, а тому в дощову погоду ставали непрохідними. На Чалого М., який учителював у Вінницькій гімназії в 1844-1845 рр., зовнішність міста справила неприємне враження: «....Безлюдно нагромаджені постійні двори, криті черепицею і соломою, вулиці криві, вузькі, загаджені гноєм і нечистотами, здавалося, призначені були швидше для худоби, ніж для сполучення людей; напівзруйновані халупи без дворів і огорож, безладно розкидані по околицях,

кругом сморід і нечисть справили на мене гнітюче враження.» За словами того ж автора, восени в центрі міста стояла величезна калюжа, заповнена рідкою багнюкою, подолати яку він зміг лише за «злотувку» (15 коп сріблом) на плечах місцевого підприємливого єврея [12].

У 1850-1860 рр. вулиці міста усе ще не мали унормованих назв. Винятком була лише центральна вулиця, яка становила частину поштового шляху й від того отримала свою назву – Поштова [11].

Якісно новими факторами місто утворення, формування міського середовища постала активізація харчової та переробної галузі (1863 р. – заснування Вінницького пивоварного заводу, в подальшому – будівництво миловарень, свічно – сального заводу, тютюнової фабрики, горілчаного заводу та інших), закінчення Києво – Балтської (1871 р.) та Козятинсько – Здолбунівської (1873 р.) залізниць, реформа самоврядування та заснування Вінницької міської думи – ці та інші чинники призвели до позитивних зрушень в економіці та, як наслідок, поліпшення ситуації в сфері будівництва та архітектури міста. У 1875 – 80 рр. за проектами молодшого архітектора Подільського губернського відділення Веденського К.О. у Вінниці було зведено мурований гостинний двір, дерев'яний гостинний двір, дерев'яний міст з греблями, шосе до залізниці – планувальну основу сучасного просп. Коцюбинського. Будується чавуноливарний завод «Молот» (1880 р., у 20 ст. – Вінницький завод тракторних агрегатів). 1882 р. в місті з населенням 19 тис. мешканців було 1629 житлових будівель, з них 99 кам'яних [69].

З 1880 центральні вулиці міста почали освітлювати гасовими ліхтарями. Лише в 1910 р. Київське відділення російського товариства «Всеобщая компания электричества» споруджує електростанцію, а в 1910-1911 рр. електроосвітлювальну мережу, яка обслуговувала адміністративні установи та будинки багатіїв. У цей час електричні ліхтарі з'являються на вулицях міста. [11] З побудовою електростанції місто зробило значний крок вперед, і вже 28 жовтня 1913 р. маршрутом «Вокзал – Жіноча гімназія» - пішов перший електричний трамвай.

Тільки починаючи з другої пол. 19 ст., мальовниче містечко з м'яким кліматом, зручним сполученням. Можливістю вкласти кошти починає все більше приваблювати заможний люд. Відставні військові та урядовці, підрядчики, поміщики, що попродавали свої маєтки, починають заселяти місто. Різко зростає будівництво особняків. Кожний рантьє будує будинок за своїм бажанням і смаком. За рантьє тягнуться середні крамарі. Період кінця 19 ст. до початку імперіалістичної війни, відзначається високими темпами будівництва і в такому масштабі, як ніколи в історії міста до того часу. В цей час у місті швидко зростає і кількість населення. Якщо у 1872 р. населення Вінниці складало 18780 жителів, то у 1902 р. – 35078 чоловік [19].

Отже, узагальнюючи все вище описане варто зазначити, що хоча розвиток провінційного міста Вінниця гальмувався багатьма чинниками, такими як: недостатньо розвинена місцева економіка, пізно збудована електростанція, класова нерівність, мала чисельність населення станом на кінець 19 ст., антисанітарія, все ж потрохи зміни давали про себе знати: активне відкриття заводів в кінці 19 ст., а отже поява нових робочих місць, побудова електростанції, відкриття аптек, медичних шпиталів не лише при монастирях, а і окремих центрів. Все це призвело до збільшення кількості населення, станом на поч. 20 ст. до 35 тисяч чоловік, що є великим прогресом і кроком вперед.

У кінці 19 ст. – на поч. 20 ст. Вінниці неабияк пощастило. Поява неординарних особистостей у місцевій владі була цілком адекватна покликанням часу. Потреба поліпшення міського благоустрою, санітарного стану й загалом забудови призвели до обрання міським головою саме досвідченого медика. У 1899 р. місто очолив Микола Васильович Оводов, колишній міський лікар. Оводов віддзеркалював та втілював ідеали зростання, притаманні модерну. Новий голова гостро відчував виклики часу, пізніше названого Срібним віком у мистецтві. В липні 1900 р. Оводов запросив на посаду міського архітектора, молодого активного службовця, цивільного інженера Григорія Григоровича Артинова [83].

3.2 Народження та zenit модерну на території Вінниці - 1900-1910pp

У архітектурі існує три великих закони: логіка, почуття та розум. Напевне, ніхто так суворо не дотримувався їх, як Віктор Орта, молодий бельгійський архітектор, якому архітектура його країни, а, зрештою, і вся архітектура часів кінця 19 - початку 20 століття, зобов'язана появою нового стилю, швидко розповсюдженого по всій Європі - стиль Модерн.

У цей період модерн з'являється і на Україні. Розвиток українського модерну відбувався у два етапи: початковий (1898-1907), що вплинув на майстрів старшого покоління, котрі поверхово використовували прийоми модерну, та пізній (1908-1919), характерний і більш глибоким проникненням у творчість молодих архітекторів, і переміщенням з центрів на периферію. У 1910 році, в центрах, в умовах конкурсних проєктів. Тому зразки модерну можемо побачити у різних маленьких містах і навіть селах України.

У Вінниці цього періоду стиль модерн все частіше використовувався у забудові центральної частини міста. Мальовниче містечко з м'яким кліматом, зручним сполученням, починає все більше приваблювати заможній люд, відставних військових, раш'є, чиновників, котрі вирішили тут осісти.

Попри зростання можливостей економіки та явний попит, у Вінниці на рубежі XIX - XX ст. ще не розпочинались заходи з благоустрою, інженерного забезпечення та послідовної капітальної забудови території. Повітовий центр являв занедбане містечко з поодинокими явищами мурованих будов, відносно комфортабельних, що з'явилися замість містечкових, головним чином, на центральній Поштовій вулиці. Одними з небагатьох рішень загальноміського значення, реалізованих на той час згідно з генпланом міста, були часткове розпланування Замостя та будівництво дерев'яного мосту. Розгортання містобудівних заходів розпочались лише після зміни поколінь в місцевій владі. В березні 1899 р. Вінницьким міським головою обрали Миколу Васильовича Оводова, «титулярного советника со старшинством», випускника медичного факультету Московського університету з досвідом

роботи міського лікаря Вінниці. Новообраний голова в червні 1900 р. запросив на посаду міського архітектора (початково як експерта за сумісництвом) цивільного інженера Григорія Григоровича Артинова - молодого, але вже досвідченого службовця Головної казарменої та будівельної комісії Генерального штабу імперії. (Додатки. Фото 10) Діяльність Г.Артинова, що розпочалася з проектування та будівництва Вінницької жіночої гімназії (1900 р.) визначила формування міста засобами архітектури модерну. Темпи та обсяги будівництва, порівняно з попередніми часами, стали вражаючими[12].

У 1900 році прийнялись виконувати указ Олександра II про впровадження жіночої освіти. Але як виявилось насправді, це було зробити досить важко, тому що місця для відкриття такого грандіозного закладу просто не було. Спочатку міська Дума доручила Чекмарьову Н., архітектору Київського навчального округу, але в подальшому пропозиція архітектора будувати гімназію за рахунок бульвару була вороже прийнята вінничанами. Після тривалих пошуків гарної місцини для майбутньої школи, було прийнято рішення почати будівництво на перехресті вулиць Поштової та Хлібної. За такий важкий та відповідальний проект взявся ніхто інший як Григорій Артинов.[1] Про кошторис цієї великої справи збереглись слова купця Аврама Марьянчика: «не менее как за 40000 рублей» [20]. В 1900 році на цій же вулиці споруджено двоповерховий будинок жіночої гімназії (тепер середня школа №2). Класи розташовані також дуже зручно. Зовні ж будинок не мав ніяких прикрас. (Додатки. Фото 11) Про таку визначну подію збереглись записи в міській управі: «В 1900 году была открыта в г. Винница первая Женская Гимназия с обязательством местного Городского общества обеспечить эту гимназию помещением и гарантировать средствами города ее содержание.» [66].

Дещо пізніше споруджується приміщення для учительського інституту(сучасний будівельний коледж на вул. Коцюбинського). Фасад будинку облицьований був силікатною цеглою зі скупим оздобами. Ще

раніше за містом, на Немировському шосе, споруджено великий будинок учительської семінарії, що відзначався капітальністю і зручністю [83].

Значною подією в культурному житті Вінниці було будівництво на початку 20 ст (1902 р.). Народного дому на розі сучасних вулиць Коцюбинського і М. Островського (в період Великої Вітчизняної війни зруйнований німецько – фашистськими окупантами) [83].

Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 75. Одноповерховий житловий цегляний будинок початку 20 ст., який знаходиться на крутому схилі вул. Архітектора Артинова. Автор проекту — архітектор Г. Артинов. За типом це однофасадний особняк. Його фасад тридільний та симетричний, з вираженою входною групою у центральній частині. У проектному рішенні передбачався аттик у вигляді дуги, уподобаної міським архітектором Г. Артиновим. Характерні смуги, використані у кутах, опускаються вниз, ніби стікаючи по стіні трійними лініями, нагадуючи сліди від сліз. Зразки таких ліній та їх варіантів особливо розповсюджені в ана-логічній сецесійній архітектурі м. Чернівці. У процесі експлуатації будинку втрачено композицію входної групи, оригінальний візерунок віконних рам, огорожу даху. Будинок є складовою частиною комплексу забудови вулиці, нині залишається житловим та заслуговує на збереження та реставрацію [7].

Церква на православному кладовищі стала одним з перших проектів Григорія Артинова. (Додатки. Фото 12) Основні креслення виконані автором вже літом 1902 р. і підписані «Проектировал гр.Инженер Гр.Артынов. 23 июля 1902 г.» [21], але, на жаль, через брак коштів проект було відкладено на 8 років. Храм на перший погляд досить скромний. Гранітний ярус маленького одноголового об'єму пластично, на «гнучких» стінових абрисах, «виростає» з цоколя до ярусу цегельному; вгору прагнуть «кили» порталу, фасадних кіотів, Коробової арки дзвіниці, все - в обрамленні російських колонок і підперезані російськими підкарнізними аркатурами. Модерн відчутний саме в пластиці «ентазіс» цокольного ярусу і в експресивності

кілевідних завершень, особливо над дзвіницею, а також в деталях самої арки дзвіниці. Відповідно до домовленості, підрядник Бондарєв Ф.Г. реалізував «розширений» проект храму, тобто були влаштовані і покійницька під притвором, і криптор, згаданий Г.Артиновим в заключному акті про завершення церкви: «Під фундаментом і церквою зроблено 10 катакомб». Але перш ніж писати підсумкові папери, міський голова і співтовариші подбали про повне завершення свого дітища. Для виконання одноярусного «грецького» іконостасу за проектом Григорія Артинова, двох бічних кіотів з іконами, престолу, балюстради, трьох образів на стінах була залучена легендарна, вже в ті роки, київська майстерня Олександра Мурашка. В силу віку майстра, вінницьке замовлення стало останнім в його житті [81].

Церква Різдва Пресвятої Богородиці, нині діючий православний храм (поч. 20 ст., архіт.). Вул. І. Богуна, 123. (Додатки. Фото 13) Церква розташована у районі міста — П'ятничани (на час будівництва с. П'ятничани було поза межами міста). Споруджена на початку 20 ст. Точних даних щодо процесу будівництва та освячення храму не виявлено. З іконографічних матеріалів відомо, що на початку Першої світової війни (1914 р.) храм був діючим. Храм хрещатий в плані, виконаний у псевдоруському «синодальному» стилі з шатровим дахом. Ймовірний автор проекту — архітектор Г. Артинов. Одним із жертводавців церкви був власник П'ятничанського маєтку граф Здіслав Грохольський, адже своєрідною реліквією парафії й донині є чаша для причастя з його дарчим написом. На початку 1930-х рр. церква була закрита, в ній утворено зерносховище, згодом клуб. У період Другої світової війни були поновлені богослужіння. В лютому 1962 р. після перетворення Преображенського собору на Будинок фізкультури церква стає міським кафедральним собором. У листопаді 1990 р. знову стає парафіяльною. У 1990 р. у храмі проводилися зйомки фільму режисера Артура Йосиповича Войтецького (1928–1993) «Нині прославився син людський» де головну роль виконав Богдан Сильвестрович Ступка [59].

Тривала ще з 1889 р справа Вінницькій Міській Управи про відкриття в місті публічної бібліотеки, спотикається об сумнівні ідеї по наданню для цієї мети приватних помешкань та книжкових зібрань, проти чого протестував навіть голосний Думи М.М.Коцюбинський, майбутній класик української літератури,[14] - справа ця знайшла життєві перспективи лише напередодні святкування 100-річного ювілею М.В.Гоголя. 20 лютого 1902 р полум'яну промову Міського Голови Оводова, який нагадав про великого письменника і запропонував назвати іменем Гоголя міську публічну бібліотеку, підтримала Міська Дума. Її рішення, оформлене 9 березня, за №466, затвердив губернатор [22]. Григорій Артинов був одним з подвижників цієї важливої справи, можливо і натхненником посвяти бібліотеки саме Гоголю, з яким були пов'язані його сімейні перекази ніжинського походження. Але, поспішаючи представити Думі проект і кошторис на будівництво бібліотеки[23]. Григорій Григорович забув про тернистість цього завдання: вибраний майданчик на вулиці Театральній, Дума переглянула, послухавши зауваження гласного графа Грохольського [24], проект довелось перероблювати, після того як змінили місцеположення майбутнього будівництва.

Орієнтуючись на рішення американських публічних бібліотек, Артинов запропонував, в книгосховище радикальне розміщення стелажів для зручності користування та видачі літератури. Спроектував зручний читальний зал, який добре був би освітлений і вентильовання [25]. Ще більшу увагу зодчий приділив планування читального залу, житлових приміщень для завідувача і сторожа в напівповерсі під читальним залом, а також обробки та комп'ютерного обладнання будівлі з фасадом в облицюванні з білої силікатної цегли. Проект одноповерхового з високим цоколем корпусу бібліотеку, увінчаного аттиком з "пітерськими" обелісками і куполом зі шпилем над вхідним ризалитом, був витончений. Втім не обійшлося і без перешкод; той же граф Грохольський і інші голосні засумнівалися в можливості будівництва в період вибухнула війни з Японією. Але Дума

прийняла тверду позицію Міського Голови: бібліотеку будувати. (Додатки. Фото 14) Після обладнання бібліотеки - читальні московськими спиртовими лампами, годинами і іншим, укомплектування її фондів - Вінницька міська Гоголівська бібліотека урочисто було відкрито 2 лютого 1907р. [81].

1910 р. за проектом Г. Артинова облаштовано зручний спуск до берега річки: сходи з місцевого граніту, із металевими перилами та ліхтарями. (Додатки. Фото 15) Тут діяв пором, який з'єднував центр міста з районом Замостя та з островом «Спорт» (нині затопленим). Були також купальні і човни напрокат. Назва «Кумбари» закріплюється за цим місцем відпочинку, як не дивно, після судового процесу, що набув великого розголосу. Судовий процес був пов'язаний із захопленням купцем Кумбарі Олександром Клеантовичем вузької смуги міської землі — скелі на березі Південного Бугу, біля порому. Колишня графська садиба складалася зі старого дерев'яного будиночка з такими ж службовими спорудами, які були розташовані на земельній ділянці площею понад 46 тис. кв. м. Після закінчення судового процесу О. Кумбарі будує особняк із цегли, двоповерховий, цегляний, з боку вулиці потинькований. Загальне рішення фасадів виконано асиметрично із застосуванням елементів стилю модерн, який у місті поширюється на зламі 19-го та 20-го ст. Прикрасою та кутовим акцентом з боку головного фасаду особняка є півциркульний еркер на другому поверсі. Загальне архітектурне вирішення будівлі особняка та дата будівництва надає підстави для припущення, що дана споруда виконана за проектом архітектора В. Краузе [34].

Садиба Л. Длуголенцького, нині дитяча художня школа (1909 р., архіт., іст.). Вул. Магістратська, 66. (Додатки. Фото 16) Основа цього будинку, що була розташована в глибині відкритої садибної ділянки перед садом, з'явилась ще наприкінці 19 ст. Нинішня фасадна частина добудована у 1909 р. під керівництвом архітектора Лехтмана та належала Любомиру Длуголенцькому — адвокату, земському гласному Вінницького повітового земства (з 1913 р.), гласному Вінницької міської думи кількох скликань,

очільнику філії Торгового банку та представнику Нідерландського посольства у Вінниці (1918–19 рр.). Протягом 1920–24 рр. в будинку містився штаб корпусу Червоного козацтва, яким командував радянський військовий діяч В.М. Примаков (за радянської влади на честь цього факту тут була встановлена меморіальна дошка, знята у лютому 2014 р.). Будинок Л. Длуголенцького є чудовим зразком раціонального модерну у Вінниці. Він замикає перспективу вул. Архітектора Артинова та служить містобудівним акцентом в навколишній забудові. Будівля одноповерхова, з підвалом, в еркері — башті і центральному об'ємі — двоповерхова, цегляна, оштукатурена. Планування коридорне, з центральним перпендикулярним лінії головного фасаду розподільним вузлом. Внаслідок добудови фасад набув характерної для архітектури модерну асиметричної побудови, утвореної вільним komponуванням архітектурних мас. По боках центрального вхідного компартименту з усіченим еліпсоподібним вікном, що виходить на фасад, розташовані ризаліт і вузький еркер, обидва увінчані гранованими башнеподібними дахами. Правий кут даху завершений перголою. В оформленні фасаду використаний художній метал в решітках огорожі та керамічна плитка з солярним орнаментом. В інтер'єрі частково збереглася ліпнина стін і стель, гнуті віконні рами. Загалом композиція фасаду непересічна, адже створює особливе враження «будівлі-корабля». Відстеживши об'ємно-планувальну структуру, можна виявити, що основою цього модернового будинку є ряд ранніх спрощених приміщень, на яких пізніше з'явилися модернові фасади на замовлення власника. Беззаперечним фактом є те, що більш яскравого зразка стилю модерн у Вінниці немає. На жаль, втрачено оригінальну побілку фасадів, адже за радянських часів садибу оштукатурили під «шубу». Зникла також оригінальна решітка огорожі у вигляді морських хвиль. Нині в садибі перебуває Вінницька дитяча художня школа [54].

Одним з очікуваних, ще з 1908 року, змін на користь Вінниці стало прийняття Державною Думою Закону від 18.04.1909 р «Про заснування Окружного суду в місті Вінниці, Подільської губернії, і про скорочення Кам'янець-Подільського Окружного суду». Закон встановлював конкретний стислий термін. [81] Поки в Петербурзі готувався закон про організацію Вінницького Окружного Суду, Вінницька міська управа вже з кінця 1908 р. і на початку 1909 р. розпочинає організаційну роботу. В першу чергу, було визначено місце під будівництво приміщення суду за рахунок міських земель на вулиці Великій Дворянській (нині Грушевського). Будівництво планується виконати як побудову до вже існуючого будинку Міської управи з лівого боку. Враховуючи короткий термін до запланованого раніше початку роботи Окружного Суду – 1 травня 1909 року, Міська Управа приймає рішення про тимчасове розміщення приміщень суду на період будівництва основного будинку у вже існуючих спорудах. Міський архітектор Г.Артинов готує проект будівництва та кошторис на вказані роботи. Підрядчики М.Неєр, Б.Кохман, та Х.Зискенд виконують роботи і завершують їх до 1 травня 1909 р. [40].

Ескізні креслення «пристосування приміщень Вінницької Міської Управи і двох сусідніх будинків Яроцького на розі Бульварної і Дворянській вулиць» були підписані Архітектором Міністерства Юстиції академіком Пруссаковим В.А. вже 12 січня 1909 року [26].

Стилістика і обсяги будівлі Управи - неоренесансні і необарочні фасади. (Додатки. Фото 17) Особливо цікаво, що прийоми оформлення та оздоблення будівель, які примінялись Артиновим, перегукуються з архітектурними знахідками зодчого Базиліки - Андреа Палладіо[81].

Окружний суд являв собою цегляну отиньковану двоповерхову споруду з коридорним плануванням, з розташуванням кабінетів і залів з двох сторін. Зовнішнє декоративне оформлення будинку не дуже відповідало внутрішньому його змісту. Композиція деталей на фасаді будується на рівномірному ритмічному членуванні, заданому кроком віконних прийомів і

дійсно справляє враження нарядної «декорації». Вікна обрамлені наличниками у вигляді пилястрових портиків. Вузкий бічний фасад зі сторони скверу має центричну композицію зафіксовану балконом з напівколонками по центральній осі. У лютому збудоване приміщення оглянули інженер Калашніков І.П. та Єлкашев В.М. і на «Пасху» в тому ж році Вінницька Міська Управа надає Окружному Суду в постійне користування новий двоповерховий будинок, що зберігся і до тепер і виконує функції обласного суду [40].

Артиновский проект для міського театру був не тільки хронологічно, а й за функціональним задумом, і з художньої образності пов'язаний з проектом для Міської Думи. Причому спочатку зал для театральних вистав передбачалося поєднати з залом для засідань Міської Думи, і лише настійна думка деяких голосних, підтримки міським головою і міським архітектором, призвело до проектування спеціальної театральної будівлі. [38] У жовтні-листопаді 1909 р відбулися перші обговорення і перші переговори з підрядниками, а в січні 1910 р Артинов підписав власні креслення і кошториси, затверджені в губернському управлінні вже в лютому [27].

В 1910 р. збудований міський театр ім. Садовського на вулиці Театральній. (Додатки. Фото 18) Будинок театру являв собою зменшену копію Київського оперного театру. Тут був зал на 1000 місць, невеликий вестибюль, фойє на другому поверсі, сцена та службові кімнати. Треба відзначити, що небагато міст, подібних до Вінниці, мало в той час такі зручні і гарні театральні приміщення. Бурхливою прем'єрою Вінницького міського театру стала опера П.Чайковського «Євгеній Онєгін», поставлена режисером С.Бутовським в 1911р. [12].

Отже, як ми можемо оцінити за неповним переліком, громадські об'єкти вінницького Срібного відродження, створені за проектами та під керівництвом Г.Артинова, були: 1902 р. – народний дім на Замості (не зберігся), залізні мости через о. Кемпу (існували до Другої світової війни та будівництва нового центрального мосту 1950-х рр.); 1907 р. – міська

бібліотека ім. Гоголя (нині обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А.Тімірязєва, після розширення та реконструкції), Свято – Вознесенська церква (не збереглась); 1908 р . – кам'яні сходи до порому (1908, нині сходи в парку «Кумбари»); 1910 р. – міський театр (нині обласний музично – драматичний театр, після розширення та реконструкції), перша електрична станція та перша електромережа, перші лінії водогону, церква Воскресіння Христового на православному кладовищі, учительська семінарія із зразковою школою, будинком директора та церквою [76].

Григорій Артинов зробив невід'ємний вклад в історію містобудування Вінниці вже на перших порах своєї служби, як головного архітектора міста. 1910 р. в місті було 5426 будівель, з них мурованих – 2370. Населення Вінниці протягом останньої чверті 19 ст. збільшилось втричі й нараховувало понад 30 тис., чол. Активна діяльність земських органів на початку другого десятиліття 20 ст. викликала до життя проекти закладів освіти та охорони здоров'я [7].

РОЗДІЛ 4. МОДЕРНІЗМ В АРХІТЕКТУРІ ВІННИЦІ

4.1 Початок невідворотних змін та закінчення ери панування модернізму в архітектурі Вінниці - 1911-1918 рр.

Другий етап забудови міста починається з фісичної побудови, що стала сучасним символом міста. Водонапірна вежа, нині Вінницька вежа — філія обласного краєзнавчого музею побудован в 1911 р. нині знаходиться на Європейській площі.(Додатки. Фото 19) Розташована на одній із найвищих точок міського рельєфу, добре оглядається з навколишніх кварталів. Споруджена протягом березня — листопада, у складі споруд Вінницького міського водогону за проектом та під наглядом міського архітектора Г. Артинова. Н.Оводов як колишній лікар і діючий на той час міський голова ставив санітарну безпеку міста на одне з перших місць, під загрозою епідемії чуми було прийнято рішення проведення міського водогону. Комісія у складі Н.П.Скерлетова (колишній голова санітарної комісії), І.Бернштейна, Ю.Хмеліовського, В.Мілевського. 1 травня ця комісія одноголосно прийняла рішення про «окончательную потребность» влаштувати в Вінниці постачання хорошою водою, хоча б в найбільш густонаселених районах міста. [33] У рішенні міської думи щодо будівництва вежі зазначено (стар. рос.): «Водонапорную башню предположено поставить на Театральной улицъ, въ 19 саж. от Почтовой (главной) улицы города, на свободном мѣстѣ, принадлежащем городу, оно находится на 14 саж. выше уровня воды рѣки Буга и на 4 саж. ниже самого отдалѣнного высокаго мѣста въ районѣ города, а именно — мѣста нахождения городского здания женской гимназии. При расчѣтѣ высоты башни была принята высота женской гимназии и желание, чтобы свободный напоръ въ трубѣ, ведущий воду въ женскую гимназию, могъ дать струю выше кровли». «Первый этаж башни и фундаментъ предположены изъ гранитного камня, на цементномъ растворѣ, а остальные этажи изъ кирпича на известковомъ растворе. Междуетажные полы

предположены на кирпичных сводах, сделанных на железных балках. В помещении над резервуарами будет сделан аппарат для гретья воды в них; он будет состоять из простой зарядной печи, труба которой проведётся через резервуар; приспособление это необходимо в предупреждение замерзания воды. На чертеж водонапорной башни ясно указаны детали по её сооружению и действию. На крыше башни предполагено сделать площадку с будкой для пожарных целей». Муровану кладку стін завершено у липні 1911 р. Роботи з покриття даху ускладнювалися через невирішення проблем щодо встановлення годинника з 4-ма мідними циферблатами діаметром 3,5 ар-шини, добрим механізмом і боєм, що коштувало 3000 рублів. Решту виконували в міру надходження грошей на будівництво. Будівництво водонапірної вежі завершилося у листопаді 1911 р. Функцію водонапірної вежі споруда виконувала дев'ять років. Будівля шестиповерхова, увінчана «ліхта-риком», цегляна, нетинькована, цокольний поверх рустований, перекриття плоскі, залізобетонні. У плані — форма двох спарених рівнобічних восьмигранників, в одному з яких проходять гвинтові сходи. Призматичний, восьмигранний, триярусний об'єм вежі з витягнутими паралельно вул. М. Оводова сторонами оброблений в техніці лицьового цегельного мурування. Тричастинні, симетричні фасади вежі в серед-ньому ярусі оформлені арочними нішами, між лопатками яких розміщені вікна. Масивні портали прикрашені тричвертними колонами [43].

Будинок підрядників Х. Зіскінда та М. Неєра (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 13. Також є чудовим прикладом модернізму у Вінниці. Двоповерховий цегляний будинок у центральній частині міста. Автор не встановлений. У 1912 р. до правої частини будівлі здійснено двоповерхову прибудову за проектом архітектора Г. Артинова. Житловий двоповерховий будинок та сусідній будинок міської управи, до якого у 1909 р. розпочата прибудова для облаштування Окружного суду, мали по фасадах спільні характерні декоративні елементи та завершення над головними

входами з трапецієвидним дахом у вигляді чотиристоронньої піраміди з м'яким заломом та шпилем. Відомо, що Г. Артинов брав участь в проектуванні та контролі за будівництвом Окружного суду, отже можна припустити, що він проектував не тільки прибудову даного будинку, а і будинок в цілому. Будинок використовувався як контора підрядників Хаїма Яковича Зіскінда і Мойсея Михелевича Неєра — відомих вінницьких забудовників початку 20 ст., з ім'ям яких по в'язі за не спорудження міського оперного театру та водонапірної вежі. Також у документах ДАВО як власник фігурує прізвище Яроцького. Не пізніше літа 1920 р. будинок було націоналізовано і передано радянським установам, до середини 1990-х рр. тут містився військовий комісаріат. Будинок належить до категорії історичної опорної забудови, збереження якого має важливе архітектурно-містобудівне значення для центральної частини міста. За функціональною типологією — адміністративна будівля. Двоповерховий цегляний будинок, тинькований, прямокутний в плані, підвал під частиною будівлі зорієнтовано головним фасадом на вул. Архітектора Артинова, має розміри 24,1×12,7 м. Загальна площа — 502,4 кв. м, будівельний об'єм — 3470,0 куб. м. Площа забудови — 492,0 кв. м. Будинок був під високим кроквяним дахом, мав прибудову знадвору — з північного сходу. Першопочатковий фасад, симетричний відносно центральної осі, порушений прибудовою додаткової сходової клітки у 1912 р. Композиційне вирішення головного фасаду — це еклектичне поєднання рис неокласицизму та модерну. У первісному вигляді воно було симетричне, акцентоване консольним завершенням з горизонтальним членуванням площини стін міжповерховими тягами та вінчаючи фасад антаблементом. Вікна фланковані пілястрами, над якими розташований прямий аскетичний сандрик. Суворі площинні композиції фасаду були урізноманітнені еркером на центральній осі симетрії, що завершувався чотирьохгранним шатровим дахом, вкритим металом. Розпланування: секційне, частково коридорний тип планування. Головний вхід розміщено по осі основної частини будівлі. Будівля прикрашена симетрично розташованим

відносно початкового симетрично вирішеного об'єму консольним еркером другого поверху, міжповерховою та підвіконними профільованими тягами, рустованими кутами та рустованими пілястрами обабіч головного входу під еркером, віконними обрамленням та сандриками на першому поверсі спрощеної форми та завершено профільованим карнизом. Простішим, але витриманим в стилі будинку, вирішено надвірний фасад. Цегляна прибудова, що тинькована на першому поверсі і вапняно пофарбована — на другому, вирішена з урахуванням пластики рустованих кутів початкового об'єму. На прибудові продовжено основні профільовані тяги, а пластику віконних обрамлень по боковому фасаду тактовно спрощено. В інтер'єрі частково збереглися на першому поверсі мозаїчна підлога та сходи з залишками мармурового облицювання. Разом із асиметричною прибудовою пам'ятка являє цікавий зразок архітектурно-містобудівного мистецтва на зламі 19–20 ст. в забудові м. Вінниці. Пожежа у 2001 р. нанесли будівлі значних пошкоджень. Втрачено первісний стан перекриття, даху, еркера та елементів інтер'єру. Нині будівля перебуває у приватній власності [39].

Будинок, в якому діяла приватна гімназія І.М. Драганової, нині адміністративна будівля (1913 р., архіт., іст.). Вул. Мури, 4. На червоній лінії вулиці. Триповерховий цегляний будинок з аркою — заїздом у внутрішній двір. Внутрішнє планування будинку коридорне. Воно не зазнало істотних змін. Будинок зведений 1913 р. на замовлення присяжного повіреного Любомира Длуголенцького на території садиби його матері Єлени. Цього ж року другий та третій поверхи (22 кімнати) було зайнято приватною жіночою гімназією та помешканням І.М. Драганової. Навчальний заклад проіснував тут до націоналізації 1920 р. Гімназія була заснована у 1903 р., попередньо розташовувалась у будинку на сучасній вул. Магістратській, 21 (нині тут обласний клінічний шкірно-венерологічний диспансер). У напівпідвал переїхала друкарня Ванди Непокойчицької (дружини власника будинку). Підприємство було найстарішим профільним закладом у місті, заснованим 1869 р. У 1921 р. його було націоналізовано. Перший поверх орендували для

торговельних закладів. У радянський період у будинку містилися середні та спеціальні навчальні заклади, нині тут допоміжні підрозділи департаменту освіти міської ради [80].

Участь найбільш знакового вінницького творіння Григорія Артинова - будівлі для міських Думи, Управи і Громадського Банку - виявилось набагато щасливіше більшості артиновських об'єктів: стало знаменитим під назвою «Білого Залу», будівля це використовувалося за призначенням з кінця 1911 го по 1941 рік і збереглося в як адміністративного, хоча і з помітними втратами обробки головного фасаду і інтер'єрів. (Додатки. Фото 20) Вгадуються в образі Білого Залу і дже в його об'ємно-планувальному рішенні асоціації з архітектонікою вілл Андреа Палладіо видають прагнення зодчого не залишати русло вікової традиції і створити річ в одному ряду з пошуками свого часу. [81] Створення купчої було доручено в квітня 1910 р. члену Управи, шановному домовласникові П.В.Гогленкову, для якого напередодні Г.Г.Артинов проектував особняк. Викуплена для Міської Думи багатокутний майданчик з гострим кутом при головній вулиці була економно використана Артиновим: він запропонував розмістити 3-поверховий корпус з симетричним головним фасадом і вбудованим проїздом в лівій порталній частині. Проект, виставлений в конторі Артинова для огляду і вибору підрядника, справив на городян велике враження [39].

Фасадна рустовка першого поверху зі спареними стрункими вікнами, фактурні штукатурки та вінницька геральдична символіка, раніше прикрасити обробку будівлі театру, на головному фасаді будівлі Думи «одягалися» в монументальний «великий» ордер, вінчаний потужний фронтоном з символічними годинами. Кольорове рішення в відтінках білого і сірого, котре асоціюється з царскосельських інтер'єрами, як і орнаментальні герлянди в продовження давньої геральдичної теми. Все будівництво було завершено вже восени. Цей непростий поспіль було доручено Ф.Г.Бондареву, напередодні здав для міста Св. - Воскресенську церкву. Звичайно максимум уваги приділили обладнанню та обробці головних сходів і Білого Залу, при

цьому позначилися затверджені для Вінниці традиційними вимоги до суспільно-культурному використанню залу. Г.Артинов за дорученням міського голови Н.Оводова займався і підбором фурнітури з оформленням написів для кабінетів в єдиному стилі, і замовленням білого рояля спеціального відтінку через столичний магазин Андрія Дідерікса. Біла Зала була дуже популярною, тут проводили багато концертів, а в газетах можна було зустріти такі оголошення : « Белый Зал дома Городского Управления Воскресенье 1-го марта 1915 г. Духовный концерт хора Казанской церкви под управлением А.А.Сиротинского » [81].

Г.Артинов розмістив на фасаді будівлі дати – 1870 р. - в пам'ять про початок роботи органів самоуправління та 1911 р. – дата закінчення будівництва міської Думи. Зала пропрацювала лише 5 років на новому місці. І, вже 23.01.1918 р комітет Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів в особі більшовиків Е.Едельштейна і П.Гішвалінера розігнав Думу і заарештував членів Управи, залишивши на одному з дзеркал Білого Залу сліди куль солдатів Литовського полку [29].

Перша електрична станція, перша електромережу і пов'язана з їх вашим пристроєм перша лінія електричного трамвая зайняла особливе місце серед об'єктів Вінниці, в яких Григорій Артинов приймав "найближчим участь" [57]. У 1911 році була здана в експлуатацію електростанція, проект якої розробив Г.Артинов, і в 1912 р. був підписаний договір про початок будівництва трамвайних шляхів. Роботи по будівництву перших трамвайних шляхів у Вінниці від Жіночої гімназії до залізничного вокзалу – було почато вже 1912 р. [12]. Не дивлячись на нестачу будівельних матеріалів, а також на бюрократичні проблеми, восени 1913 р. електричний трамвай здійснив свій перший рейс по новозведеному шляху. Так, 7 липня 1915р. газета «Юго-Западный край» писала: «Вчера в вагонах трамвая перевозились с вокзала в лазарет прибывшие в Винницу раненые» [89].

Поява в Вінниці перших представників стародавнього єврейського народу відносять до часів князя Костянтина Острозького, старости

брацлавського і вінницького, який близько початку XVI століття запросив сюди своїх волинських підданих [67]. Першу синагогу архітектор Артинов побудував ще у 1903 р., на якій збереглась оригінальна пам'ятна дощечка про авторство зодчого, зараз будівлю колишньої синагоги використовує дитяча спортивна школа. Григорій Григорович використовував для архітектури синагог форми «неомавританські» або «неоготичні», їх поєднували стрільчасті арочні отвори. В такому ж дусі були побудовані: основна синагога Лівщини – 1912р., що знаходилась на вулиці Поштової, та молитовний дім на Замості [30]. Інколи звичайні жилі будинки хотіли переробити на синагоги, але Г.Артинов зазвичай був проти, ось тому доказ – 1909 р. поступило прохання адресоване Гебернському правлінню з приводу відкриття у власному будинку «єврейської молитовної школи», на що Артинов відповів: «Здание это не могу признать годным и безопасным для общественного молитвенного дома» [34]. Можна лише здогадуватись, якими складними були відносини з общиною, але місту такі відносини були вигідними.

Одне з найбільш відомих творів Григорія Артинова - готелів «Савой» - залишається для істориків архітектури та одним з найзагадковіших будівель Вінниці. (Додатки. Фото 21) Справа в тому, що при наявності авторитетних згадок про авторство першого головного архітектора міста і міцною хронологічній «прив'язки» будівництва готелю до активного періоду роботи Григорія Артинова, як і до інших його об'єктам - особливо, до водопроводу та електромережі, - не виявлено документів про будівництві «Савой» і навіть про власника цієї будівлі, що став найбільш фешенебельній вінницької готелем [77].

І насправді, «Савой» стала першою у Вінниці готелем з централізованим водопостачанням, центральним опаленням та електричним ліфтом. З чуток будівлю поспішали здати до ювілейних урочистостей 300-річчя дому Романових і очікували «височайше відвідування», і навіть водонапірну вежу будували «з прицілом» на подачу води в «Савой». Втім,

першою отримала воду жіноча гімназія, а «Савой», судячи з фотографії з святкувань 1913 р. під час царського ювілею ще стояла в лісах [83]. Достовірно можна стверджувати, що на місці готелю до 1900 року стояла будівля Вайсбурда [32]. Готель «Савой» являє собою п'ятиповерхову будівлю з мансардою і підвалом гостьового корпусу, побудований в кращих традиціях модернізму з застосуванням консольних конструкцій. На сучасному етапі перший поверх займає адміністративний суд. У 2010 році будівлю реставровано.

Садиба, нині житлово-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. Архітектора Артинова, Двоповерховий (надбудований одноповерховий) цегляний будинок проектувався на початку 20 ст. як особняк із додатковими дохідними помешканнями, якими у 1913–15 рр. скористалася для найму родина відомого російського військового діяча Брусилова Олексія Олексійовича (1853–1926 рр.). Документи про власника та про будівництво не виявлені. Стильові засоби архітектури модерну та час побудови дозволяють припускати авторство вінницького міського архітектора Г. Артинова. Крім того, за спогадами правнуків зодчого, він здійснив декілька спроб створити для своєї великої родини дохідну нерухомість і «побудував сам декілька будинків», в одному з яких «Артинови жили разом із Брусиловими». Композиція та деталі будинку дійсно нагадують ті твори Г. Артинова, авторство яких підтверджено архівними документами. Розроблення пластики об'ємів еркерів та ганків разом із вишуканим «фасадним» рішенням, застосування профільованих цегляних елементів і стильних архітектонічних членувань (карнизні, міжповерхові, підвіконні профілі та ніші, надвіконні сандрики у вигляді карнизів із кронштейнами) разом із модерною асиметрією — засоби, відомі за креслениками Г. Артинова для інших будівель Вінниці. Фасадний фронт розгортається у бік вулиці ефектним порталом, що на рівні першого поверху являє гротоподібний портик із лекальним отвором та кутовою колоною модернізованого тосканського ордеру, а на другому поверсі завершений

пластичним балконним парапетом, прикрашеним орнаментальними вставками кованого металу в нішах квадратного абрису; еркер організує власну терасу та окремий простір головного входу, ганок якого примикає праворуч під скляним покриттям на металевому кронштейні (оригінальний козилок та кований метал не збереглись). Ганок надвірного входу також оформлено двоколонним портиком. Кутовий еркер із балконом другого поверху фланкує праву площину головного фасаду, прикрашену мармуровим рельєфом античної міфологічної тематики: крилата арфістка неначе співає радісний гімн життю. Цілісне враження від композиції підкреслюється індивідуальною огорожею з пластичними формами опор і металевими прикрасами у вигляді вінків, малюнок яких асоціюється з металевими елементами будівлі та формами столярних виробів ручної роботи (частково втрачені або замінені на металопластикові) [69].

Під керівництвом Г.Артинова були створені бульвар на Олександрійській площі (нині, після реконструкції, Меморіал Слави та Європейська площа), бульвар М.Оводова на Поштовій вулиці – Миколаївському проспекті, бульвар на Великій Олександрійській вулиці, нині проспект Коцюбинського (ці бульвари не збереглись). Були розплановані та забудовані особняками Слов'янка, Садки, Замостя. В Садках, на старому місті та Замості розміщені початкові училища, а для чоловічої гімназії реконструйовано службові приміщення в колишніх єзуїтських Мурах [76].

Два особняки за одним проектом — «близнюки», нині житлові будинки (1909 р., архіт.). Вул. Театральна, 37 та 41. «Близнюки» розташовані на незначній відстані від проїжджої частини вулиці на складному рельєфі в межах центрального історичного ареалу середмістя. Два двоповерхових цегляних особняки з цокольними поверхами, збудовані у 1909 р. на території домоволодіння П. Веревіна, однотипні, за проектом міського архітектора Г. Артинова. На сьогодні за рахунок постійних підсіпок проїжджої частини вулиці, будівлі особняків опинилися нижче вулиці. Будинки мають однакове

архітектурно-об'ємне та планувальне вирішення, прямокутні в плані, композиція головних фасадів симетрично-осьова. Відрізняються будівлі між собою тільки тим, що будівля особняка під № 37 отинькована. Існує припущення, що будівля використовувалася як кенаса — молитовний будинок іудейської секти караїмів, громада якої існувала у Вінниці. Офіційно караїми не могли отримати дозвіл на будівництво кенаси, тому за згодою влас-ника, один з будинків близнюків стає кенасою. При цьому в проекті архітектор Г. Артинов не оговорює призначення будинків. Раціональне планування відповідно генплану з прямокутною мережею нових вулиць ніяк не було пов'язано зі давньою забудовою та рельєфом місцевості. Нова вулиця (нині вул. Театральна), що з'єднувала сучасні вул. Соборну та М. Гоголя, з'являється відповідно генплану 1839 р. на вільній від забудови місцевості та перетинаючи Калічанський яр з крутим рельєфом вкритого дібровою, що існувала майже до кінця 19 ст. (зберігся один велетенський дуб, якому понад 120 років, досі росте на цій вулиці біля будинку № 32). Архітектор Г. Артинов залишається вірним своєму професійному покликанню і виконує черговий проект, знаходячи на два двоповерхові будинки притаманні тільки для них архітектурно -об'ємне вирішення, використовуючи елементи нео готики. Автентичне планування будинків не збереглося внаслідок виконаних перепланувань, починаючи з 1920-х рр. під комунальні квартири. Рішення головного фасаду симетрично-осьове. Головний вхід, який було виконано в зв'язку з розташуванням будинку на складному рельєфі, з другого поверху, закладено частково і існує на сьогодні у вигляді вікна. Сходи, які вели на другий поверх, знищено. Елементи неоготичного стилю втратили свою виразність після неодноразового тинькування та пофарбувань [39].

Після подій першої російської революції та посилення національного руху стає популярною українська тематика. Засоби українського модерну — «галицького» або «народного» стилю простежуються в деяких роботах Г.Г.Артинова, зокрема, в архітектурі особняка подружжя Камінських на

Замості (1914 р. не зберігся). Помітним витвором була садиба – клініка лікаря М.А.Стаховського, запроектований піонером українського модерного стилю В.Г.Кричевським (1914 р., сучасна будівля поліклініки МВС по вул. Верещагіна) [12].

За неповним переліком Г.Артинову належать такі витвори архітектурного мистецтва: 1911 р. - міська дума або «Біла Зала» (нині адмінбудинок), міська управа та округовий суд (за проектом або консультацією акад.. архіт. В.А.Пруссакова, нині будівля судових установ), сірний та миловарний заводи, скотобойня, будівля Вінницького товариства споживачів з магазином (нині адмінбудинок з магазином); 1912 р. – водонапірна башта (нині відділення обл.. краєзнавчого музею), готель «Савой» (завершений у 1913 р.), суперфосфатний завод; 1913 р. – відкриття першої лінії міського трамваю, розпланування міського саду та спорудження в ньому літнього кінотеатру (нині на цьому місці Літній театр 1940-х рр.); 1915 р. – учительський інститут (добудова). За проектами Г.Артинова будувалися також чисельні особняки, прибуткові будинки з магазинами, фотосалони, кінотеатри, адмінбудівлі, сакральні споруди різних релігійних конфесій. Ряд об'єктів нині охороняються в якості пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення [76].

4.2 Григорій Артинов – батько модерну архітектури Вінниці

Майбутній міський архітектор народився 1860 р. в сім'ї російського дворянина з міста Ніжин на Чернігівщині, грека за походженням. У 1889 році Григорій Артинов закінчив Петербурзький Інститут цивільних інженерів та отримав відповідне звання та чин десятого класу. Після закінчення інституту у дев'яностих роках працював на Волині. Саме за його проектами у місті

Луцьку була збудована велична Пантелеймонівська церква. Проте основна його діяльність як архітектора пов'язана саме з містом Вінниця [13].

На початку 20 століття, до появи Г.Артинова, Вінниця майже не мала не лише значних будівель, але й простого благоустрою вулиць. Головна частина повітового центру – правобережне Нове місто виглядало, як занедбане містечко [3].

26 липня 1900 р. міський голова Н. Оводов пропонує посаду головного міського архітектора саме Г.Артинову і той без вагань погоджується. Діяльність Г.Артинова, що розпочалася з проектування та будівництва Вінницької жіночої гімназії (1900 р.) визначила формування міста засобами архітектури модерну. Темпи та обсяги будівництва, порівняно з попередніми часами, стали вражаючими.

Збереглись спогади з акта «Строительной Комисии по постройке здания Винницкой женской гимназии» 20 жовтня 1900 р. – «Сравнение объемно – композиционных решений здания Реального училища в Кронштадте, где учился Г.Артинов, и построенного им здания Винницкой Женской гимназии свидетельствует об оригинальной аллюзии в решении последнего, - с той важной разницей, что «артыновская» композиция лучше ориентирована на градостроительную ситуацию – посадку акцентного углового объема на завершении главной улицы города – и, конечно, на пластические средства «рационального модерна». Это особенно заметно в сравнении с нынешним состоянием здания, расширенного и надстроенного в течении 20 века» [20].

Стилістично Г.Артинов дотримувався або раціонального модерну, із його символістичною трактовкою, або модернізованої класики. Для храмів застосовувався неросійський стиль, для споруд римо – католицьких та іудейських – стилізації під готику або мавританський стиль. У Вінниці працювали також колеги міського архітектора: наприклад, інженери К.І.Тюхтін, М.І.Подоба проектували в річищі раціонального модерну; епархіальним архітектором з початку 20 ст. був статський радник архіт.

С.В.Нюхалов. Тогочасну столичну моду Відня, Петербургу та Києва репрезентують роботи київських фахівців – вінницькі особняки модерну пластично – символічного спрямування: наприклад, особняк лікаря К.Вілінського (на сучасній вулиці М.Грушевського) та особняк капітана О.Четкова по вул. О.Пушкіна (1910 р.). Вірогідний автор останнього особняка – інженер В.П.Листовничий, домовласник знаного булгаковського будинку на Андріївському узвозі й прототип одного з героїв роману «Біла гвардія» [60].

Протягом 1917 -1919 рр Вінниця неодноразово переходила з рук в руки. Поряд зі слухами про грабунки та розбій, достовірно лише те, що до осені 1919 р. Григорій Артинов залишався не лише одним з небагатьох «старих» працівників, не зворушеним новою владою, але й ключовою фігурою культурного життя міста. І в 1919 р. архітектора обирають головою «Товарищества благосостояния города Винницы» [81].

«Можно сказать без преувеличения, что в 1917-1918 гг винницкий город- , архитектор Артынов, как и многие его сослуживцы, бедствовал. В списке городской управы 1917 р на получение казенных сапог значится и Артынов. Крайние лишения вынудили зодчего обратиться с заявлением о повышении жалования.

Инженер оказался в роли самозабвенного рыцаря, мечущегося меж многих огней. С одной стороны - российская бюрократия и казенный долг, с другой - винницкие заказчики с их местечково-своей психологией. Изучение документов городского архива создает впечатление, что городские чиновники подозревали у архитектора большие доходы от проектирования по частным заказам. Винницкая городская управа в 1917 г. постановила выплатить Артынову долги за проектирование, но отказала в повышении жалования».

За інформацією Людмили Денисової, кількість спроектованих Григорієм Артиновим для Вінниці об'єктів сягає 200, серед них – усі громадські будівлі та храми міста, періоду 1900-1914 рр., більшість прибуткових будинків та особняків, перші мережі водогону та каналізації,

електропостачання трамвая, виробничі підприємства, мости, сквери та бульвари Вінниці [37].

Дата смерті – 9 (22) грудня 1919 р ., місце поховання першого головного архітектора Вінниці стало відомим лише нещодавно. Життєвий шлях творця архітектурного обличчя нової Вінниці закінчився. Він помер від висипного тифу, що підтверджує запис у метричній книзі цвинтарної церкви за 1919 р. Помер всіма забутий, у книзі зазначені лише прізвище та ім'я, не вказано навіть вік померлого.

У газеті «Винницкая почта» у розділі: «Скорбная хроника» у вівторок, 10 (23) грудня, були надруковані такі слова: «Городской архитектор Григорий Григорьевич Артынов 9 декабря в 3 часа дня после продолжительной и тяжелой болезни скончался на 60 году жизни» [81].

Збереглися деякі спогади найближчих родичів Артинова, дочка Ніна згадує його так: «Хорошо зарабатывал, у него был оклад 50 рублей, а за проекты мог получить примерно по 25 рублей, тогда это были большие деньги, в обед приходил домой, выпивал рюмку водки и шел вновь на работу... » [81].

ВИСНОВКИ

Отже, аналізуючи отриманий результат можна зробити висновок, що було опрацьовано велику кількість літератури: культури Вінниці кінця XIV-поч.XX ст., також знайдено в архівній установі важливі історичні джерела про забудову Вінниці, та суспільно –економічний розвиток міста. Ми бачимо, що Вінниця відігравала важливу роль в житті Подільської губернії. Великий внесок у промисловість, розвиток виробництва та діяльність губернії зробив саме Вінницький край. Хоча історичних джерел з даної проблематики залишилось не багато, все ж вдалось відтворити тогочасне становище м. Вінниці.

Були розглянуті та відтворені історичні передумови у контексті тогочасних подій, визначено соціально-демографічну та національну структуру міста, стан життя та його проблеми у кінці XVIII - поч.XXст. Головне, ми детально охарактеризували архітектурну спадщину Вінниці, переглянули фото, які збереглись до наших днів, визначили до якого стилю відносяться будівлі різних років та століть, дізнались про відомих вінницьких архітекторів. Звернули увагу на особливості, передумови та розвиток містобудування, а також наслідки забудови міста на сьогоднішній день.

Нам вдалось детально розглянути та проаналізувати архітектуру міста Вінниця у кінці XIV - поч.XXст., зробити висновок, що великий вплив на стильову приналежність архітектури, спричиняла Європейська та Російська культура. Вінницька архітектура відіграє велику роль, не лише в історії Подільського краю, а й в історії України, несе в собі цінність української спадщини для народу та українських нащадків. Адже, саме з Європи приходить на терени України стиль модерн, що зіграв дуже важливу роль в настроях архітекторів та їх проектах. Найктивніша забудова Вінниці припадає на поч. XX ст., а це зеніт, найвище піднесення модернізму саме в архітектурі. До нашого часу дійшло надзвичайно багато пам'яток

архітектури модернізму. Що і досі милують око як мешканців міста, так і туристів.

В характері успадкованої забудови міста Вінниці простежується відображення українських національних традицій містобудівної культури, що мають своїми коріннями стародавнє землекористування та правила градобудівництва Київської Русі. Ці традиції полягають в органічному поєднанні забудови і ландшафту, його використанні у формуванні поселення, у перевазі орієнтирної, споглядально-художньої композиції осередку над лінійно-орієнтованою, характерною для щільного замкненого міського інтер'єру європейських середмість. Разом з тим, для Вінниці так само, як для інших історичних міст Поділля, є властивим поєднання цих композиційних принципів та якостей в містобудівних формах, що успадковані, вплив різних етнічних культур, що історично посіли на терені регіону, його політичної спадщини на розвиток архітектурного мистецтва та становлення містобудівної культури. Було представлено декілька архітекторів та творців обличчя міста Вінниця, такі як академік Д.Пруссаков, Г.Артинов, але, звичайно, найбільший внесок зробив, саме Г.Артинов, збудувавши цілу плеяду визначних споруд, що дійшли до наших днів, і тішать своєю величчю містян та приїжджих туристів.

Збереження об'єктів архітектурної спадщини, що представлена в нашому місті в доволі широких хронологічних рамках та потребує розроблення місцевої стилістичної термінології, буде доцільним лише за умови збереження параметрів оточення; своєю чергою, архітектурні пам'ятки є композиційними та функціональними індикаторами для регулювання цього оточення. В місті обліковано понад 200 нерухомих пам'яток, в тому числі 6 історико-архітектурних комплексів мають національне значення: Мури у складі колишнього єзуїтського колегіуму (обл. архів, обл. краєзнавчий музей) та Св.-Преображенського собору (колиш. костіол та келії домініканського монастиря); Св.-Миколаївська церква з дзвіницею; монастир капуцинів з келіями; "Садиба у П'ятничанах"; Національний музей-садиба М.І.Пирогова;

меморіальний музей-садиба М.М.Кошобинського. 2004 року Верховна Рада України підтримала ініціативу вінничан щодо святкування у 2005 р. 650-річчя міста, — як річниці сталого отаманського центру Браславії- Подолля.

Для нас, мешканців історичного міста — як для професіоналів, так і для споживачів зодчества, — є важливим усвідомити, що проста реконструкція забудови, за уніфікованими нормативними вимогами, призводить лише до втрат архітектурно-урбаністичної спадщини. Цю універсальну мову матеріальної культури варто пронести крізь віки й передати прийдешнім поколінням. Передати як заповіт народу, який попри важкі умови залишив нам середовище для натхнення й творчості. Для дотримання умов реставрації та збереження архітектурних забудов минулого століття в Україні є спеціальний закон «Про охорону культурної спадщини», що унеможливорює занедбання спробуд на законодавчому рівні кримінальної відповідальності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Анохіна Л.С. З історії освіти у м.Вінниці (II пол XIX – поч. XXст.). *Подільська старовина: зб.наук.праць* / Вінницьк. обл.красн.музей; відп.за ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 1998. С.99.
2. Архітектура України
URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%85%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
3. Байлема Д., Громова Л. Творець архітектурного обличчя нової Вінниці. *Імпульс*. 2007. 13 лют.(№2).
4. Бакар О. Теплоелекторстанція "Аврора" – архітектурна пам'ятка міста [Вінниці]. *20 хвилин*. 2006. 28 черв. С. 12.
5. Білозерова Л. Приїздить до Вінниці : нарис. Одеса : Маяк, 1975. 55с.
6. Бірюльов Ю. Мистецтво львівської сецесії. Л.: Центр Європи, 2005. 184 с.
7. Бируля О.В. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця:Державна друкарня ім.Леніна, 1930. 70с.
8. Бирша О. М. «Єрусалимка» (з історії єврейського кварталу). 1930, 47 с.
9. Бондарчук А. Д. «Дещо про Вінницю XIX – поч. XXст». *Панорама*, 2003- 27 червня.
10. Буглов М. Догорами Вінниччини. *Вінницька правда*. 1962. 10лютого
11. Від града Венеція до Міста Вінниця. Науково-популярний збірник, 2005.
12. Вінниця: історичний нарис / Гол.редактор проф. Подолинний А.М. Вінниця: Книга- Вега, 2007. 304 с.

13. Вінниця у спогадах: у 3т.Т.І: ХІХ–початок ХХст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 720с.
14. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення: монографія. Вінниця: ВОУННБ ім. К.А.Тімірязєва, 2007.
15. Вишенський С. Вінницький «Савой» - до сучасного ремонту – краща будівля Європи. *Курєр*. 2012. №19. 3с.
16. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ, 2002. 593 с.
17. Гивчук О. Архітектура Вінниці, або Як будували і будуємо місто сьогодні. *Вінниччина*. 2004. 3 листоп. С. 4.
18. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.8. Київ.
19. Гуджій І. О. Зародження робітничого класу України кін. ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. Київ: наукова думка, 1958 р. 155 .
20. ДАВО. Ф.230, оп. 1, од.зіб.557 «Смета на постройку в городе женской гимназии. Переписка с подрядчиком, архитектором, начальником гимназии о строительстве. Декабрь 1894 г. – 1908 г.».
21. ДАВО. ф.230,оп. 1, од.зіб 1233.
22. ДАВО.Ф.262, оп.1, од. зіб.13ф.230, оп.1, од.зіб. 873.
23. ДАВО.Ф.262.оп.1, од.зіб.14
24. ДАВО.Ф.262, оп.1, од.зіб.15.
25. ДАВО.Ф.230, оп.1, од.зіб.873.
26. ДАВО. Ф. 230, оп. 1, од.зіб.1231
27. ДАВО. Ф. 230, оп.1, од. зіб.1255
28. ДАВО. Ф. Д-230, оп. 1, спр. 1231, 1413; ф. Р-595, оп. 1, спр. 68
29. ДАВО. Ф.262, оп.3, од.зіб.17
30. ДАВО. Ф.968,оп.1, од.зіб.5,арк.135
31. ДАВО. Ф.230, оп.1, од.зіб.1194
32. ДАВО. Ф. 230, оп.1, од.зіб. 982
33. ДАВО. Ф.262,оп.1,од.зіб.13; ф.230,оп.1,од.зіб.873.

34. Денисова Л. Кумбари. *Поділ. телеграф*. 2001. № 1. 21 черв.
35. Денисова Л.М. Місто зі скромною принадністю. *Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. Альманах*. Вінниця: ПП "ПРАДА АРТ", 2012. №4. С. 15–33.
36. Денисова Л. Як виглядала Вінниця у 18 столітті. *Подільський телеграф*. 2001. №5. 10с.
37. Денисова Л. Модерн у Вінниці. *Подільський телеграф*. 2001. №4. 10с.
38. Денисова Л.М. Музично-драматичний театр ім. М.К.Садовського. Рукописи 2004, 2011рр. Статтей до енциклопедичний видання "Звід пам'яток історії та культури України".
39. Царенко С. О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого Царенко. Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
40. Денисова Л.М. Вінницький окружний суд. *Поділ. телеграф*. 16 серпня 2001. №9.
41. Дім Тасселя. URL; <https://comfortbud.ua/ru/ukrayinska-shedevri-arhitekturi-vid-m/>
42. Добринська Л. Вінниця провалюється... в стародавнє "метро": [Історія вінниц. катакомб]. *Місто*. 2006. 11 серп. С. 9.
43. Добровольська Н. З історії вінницької вежі. *Поділ. старовина: наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей*. Вінниця, 2003. С. 126–129.
44. История архитектуры. Модерн. Виктор Орта. URL: <https://stilarhitekturi.livejournal.com/46892.html>
45. Ерофеев И. А. Вінниця. Москва, 1960. 102 с.
46. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 336с.
47. Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини XIX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.*

Коцюбинського. Серія Історія: Збірник наукових праць. Вип. 12.— Вінниця, 2007. С.193-201.

48. Захар'яш О. Був такий дім – народний : [Історія буд-ва споруди у Вінниці]. *Подолія*. 2004. груд. С. 4.

49. Івашко Ю. Модерн в архітектурі Києва. Київ: Гопак, 2007. 240 с.

50. Івашко Ю. Особливості використання природніх мотивів в архітектурі модерну. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування - 2009*, №656. 350с.

51. Історія української архітектури Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.; за ред.В.І.Тимофієнка. Київ:Техніка, 2003. 472с.

52. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / АН УСРС, Головна редакція Української радянської енциклопедії; редкол.: Олійник А.Ф. (голова) та ін. Харків: Книжкова фабрика ім.М.В.Фрунзе, 1972. 778с.

53. Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. Вечерського В. В.; Відп. за вип. Сердюк О. М. Київ, 2011. 276с.

54. Кароєва, Т.Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Вінниця, 2014. 426 с.

55. Кириллов В. В. Архитектура русского модерна: Опыт формологического анализа. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 214 с.

56. Кириченко Е.И. Русская архитектура 1830–1910 годов. Москва: Искусство, 1982. 400 с.

57. Кончина Г.Г. Артинова [некролог про смерть третього дня]. *Вінницька пошта*. 1919.11дек. (№2).

58. Кульчицький К., Кланца П.Н.И. Пирогов в усадьбе Вишня. Киев, 1981.

59. Лисий А., Голоскевич В. Небо на землі. З історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору / Вінниц. єпархія УПЦ (МП). Вінниця, 2008. С. 68.

60. Малаков Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). Москва: Искусство, 1982. 175с.
61. Магомедов Б. В., Левада М. Е. Черняхівське поселення Вишенька-1 у Вінниці. *Подільська старовина*. Вінниця, 1993. С. 131.
62. Мельник В. Вінниця – фантастична і реальна, підмальована і підсвітлена: [Молоді архітектори з Європи представили вінничанам своє бачення розвитку міста]. *Місто*. 2007. 24 серп. С. 3.
63. Модернізм URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC#cite_note-Barth79Replenishment-5
64. Модернізм в архітектурі Львову. URL: <https://modernism.lviv-online.com/about/>
65. Новосад К. Будинки з історією. *Поділ. джерела: альманах*. Вінниця, 2012. Вип. 4: Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. С.52–61.
66. Об исторических памятниках области, в винницкую городскую управу. Ноябрь 1918 р.
67. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: історичне дослідження. Вінниця: Континет-Прим, 1993. 441 с.
68. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. 336с.
69. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / ред. кол. тому зводу пам'яток іст. та культ. України у Вінницькій обл.: Ю.А.Зінько (гол.ред.), С.М.Василюк (заст.гол.ред.). К.І.Висоцька [та ін.] ; автор.колектив: А.В.Войнаровський, С.Д.Гальчак, С.О.Гусев [та ін.] ; упоряд.: Ю.А.Зінько, А.М.Подоліний. Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. 224с.
70. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Составил В.Филимонов. Каменец-Подольск, 1911. III. Отдел статистический. С. 107–108.

71. Паспорт пам'ятки архітектури XIX ст. Приміщення реального училища в м. Вінниці по вул. Соборній, 87 (торгово-економічний інститут). 1999р. ДАВО, Ф.Р-4510, Оп.1, Спр.767.
72. Проект кинотеатра в Вінниці на 700чел. 1929р. ДАВО, Ф.Р-968, Оп.1, Спр. 36.
73. Смоляк В. В., Субін-Кожевнікова А. С. Особливості архітектури центральної частини м. Вінниці кінця XIX початку – XX століть. *Проблеми архітектури та містобудування*. 2017. С. 40-49.
74. Снежина І. Обличчя Вінниці: [Про вінниц. обл. архів – пам'ятку 17 ст.]. *33 канал*. 2004. 5 жовт. С.18.
75. Совінський Є. В., Федоришен О. Ю. Прибутковий будинок Я.Співака: [по вул. Соловйова Олександра, сьогодні це фізико-математична гімназія № 17]. *Пам'ятки історії та культури Вінницької області*. Вінниця / Обл. робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури Вінницької обл. Вінниця, 2016. С. 148.
76. Соболев Ю. О. Вінниця доби модерну: архітектура та містобудування. *Травневі студії*. 2020. С. 221-223.
77. Тимофієнко В.І. Зодчі України кінця 18 - поч. 20 століть: біогр. довід. Київ: НДІТІАМ, 1999.
78. Український архітектурний модерн. 06.06.2013 р. URL: https://texty.org.ua/articles/46453/Ukrajinskyj_arkhitekturnyj_modern_Korotka_is_torija_vtrachenoji_jestetyky-46453/
79. Федоришен О., Федоришина Н. Історії Старого міста. Вінниця: Віндрук, 2016. 172 с.
80. Хращевський, М. Вінницька державна друкарня ім. В.І. Леніна. Вінниця, 1930. 68 с.
81. Царенко С. Г., Солейко Е.В. Звезда Григория Артынова – первого городского архитектора. Винница: Нова Книга, 2012. 320с.

82. Царенко С.О. Григорій Артинов – перший міський архітектор Вінниці. До 140-річчя з дня народження зодчого. Вінниця, ПП «АІСТ-прес», 2000. 24с.

83. Царенко С. Вінниця: погляд у минуле: фотоальбом / Сергій Царенко, Володимир Козюк; ред. Людмила Коваль; пер. з пол. Вікторія Куделя; пер. з англ. Вікторія Волос; пер. з нім. Світлана Балашова. Київ: Оранта, 2008. 256 с.

84. Царенко М. Винницький зодчий Григорій Артинов: легенда срібного віка. *Вінницький альбом 1999: Літ.- худож. альманах*. Вінниця : Тезис, 2000. С. 311- 317.

85. Цуркань О. "Очень хорошенький, уютный городок": [Про стару і нову Вінницю. Є фото]. *20 хвилин*. 2007. 4 квіт. С. 12-13.

86. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн. / Упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. Київ : КНУБА, 2000.

87. Чепелик В.В. Формування українського архітектурного модерну початку ХХ ст. у контексті інтернаціональних творчих зв'язків. *Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ початку ХХ ст.* / НАНУ. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського. Київ: Наук. думка, 2000. 240с.

88. Шведун В. Миттєвості з історії Вінниці. Вінниця, 2009.

89. Юго-Западный край. 1915. 7 июля (№151). С.2.

90. Ясевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже ХІХ–ХХ веков. Київ: Будівельник, 1988. 184 с.

91. Ann Sussman & Katie Chen. "What Neuroscience Says About Modern Architecture Approach" 18 Sep 2020. ArchDaily. Accessed 24 Oct 2020. URL: <https://www.archdaily.com/947890/what-neuroscience-says-about-modern-architecture-approach>

92. Borsi Franko, Portoghesi Paolo. Victor Horta. J-M.Collet. 1996. 414p.

93. John Barth (1979) The Literature of Replenishment, later republished in The Friday Book (1984).

94. The story of architecture of the 20th century / Jurgen Tietz. _Cologne, Germany: Konemann, 1999. _119 p.

95. L'Architecture Moderne by Anne Bony August 22nd 2012 by Larousse. 264 p.

ДОДАТКИ

Фото 1. Комплекс оборонних і монастирських споруд XVII ст. - Мури

Джерело: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/hto-utrymaye-vinnycki-mury>

Фото 2. Єзуїтський колегіум

Джерело: <https://townpass.com.ua/uk/interesting/gostyam-goroda/vinnitskiy-oblastnoy-gosudarstvennyy-arhiv>

Фото 3. Єрусалимка

Джерело: <https://tamtour.com.ua/2800>

Фото 4. Миколаївська церква (1726 р.)

Джерело: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66319_nikolaevskaya-tserkov.htm

Фото 5. Церква Св.Юрія (Георгіївська)

Джерело:

https://www.pslava.info/VinnicaM_StariXutoryS_CerkvaSvGeorgija_a18,261196.html

Фото 6. Садиба Грохольських у П'ятничанах

Джерело: <http://www.osobnyak.com.ua/spip.php?article492>

Фото 7. Музей – садиба М.І. Пирогова

Джерело: <https://tamtour.com.ua/2797>

Фото 8. Дім Тасселя

Джерело: http://www.facade-project.ru/spravochniki/razdel_statej/fasadnyj_dekor_v_stilyah_arhitektury/proekty_domov_v_stile_modern/6-3-stili-architekturnye1/

Фото 9. Будинок з химерами

Джерело: <http://ukrainaincognita.com/prybutkovi-budynky/budynok-z-khymeramy-reklamnyi-tryuk-gorodetskogo>

Фото 10. Г.Г.Артинов

Джерело:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%82%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%B2,%D0%93%D>

Фото 11. Жіноча гімназія

Джерело: <https://townpass.com.ua/uk/interesting/gostyam-goroda/zhenskaya-gimnaziya>

Фото 12. Церква на православному кладовищі

Джерело: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/75621_hram-voskreseniya-hristova.htm

Фото 13. Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Джерело: <https://www.townpass.com.ua/uk/interesting/gostyam-goroda/hram-rozhdestva-presvyatoy-bogoroditsy>

Фото 14. Бібліотека ім. М.В.Гоголя

Джерело: <https://www.etoretro.ru/pic71249.htm>

Фото 15. Сходи до річки («Кумбари»)

Джерело: <https://vezha.ua/p-yat-stolit-istoriyi-shho-bulo-i-zalyshylosya-na-vulytsi-ovodova-u-vinnytsi/>

Фото 16. Дитяча художня школа

Джерело: <https://www.vinnitsa.info/news/v-tsentr-vinnitsi-zatayivsya-stolitniy-budinok-korabel-fotofakt.html>

Фото 17. Вінницький обласний суд

Джерело: https://vnm.vn.court.gov.ua/sud0232/info_sud/istoria_sud/

Фото 18. Вінницький міський театр

Джерело: <https://vseosvita.ua/library/istoria-vinnickogo-akademichnogo-muzdramteatru-im-m-sadovskogo-2874.html>

Фото 19. Водонапірна вежа

Джерело: <https://www.vinnitsa.info/news/istoriya-vinnitskoyi-vezhi-dozor-viyskovih-i-zhitlo-dlya-simey-robochih-fotofakt.html>

Фото 20. Дума (Біла Зала)

Джерело: <https://vezha.ua/pershi-demokratychni-vybory-ta-bilshovytskyj-perevorot-istoriya-budynku-vinnytskoyi-miskoyi-dumy-fotoreportazh/>

Фото 21. Готель «Савой»

Джерело: <https://www.videnovum.com/ukraine/vinnica-132/hotel-savoy-646>